Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл
май
25
пятница
№ 120 (14320)

1925 чылда үнделеттингеН Өртээ 3 кел.

Сугну халас ытпас

Бай-Тайга сыннарының кырында самдар кара булуттар мурнуу чүкче көжүп доңлуру билек, күштүг хат дораан келген. Долгандыр чаптылган ховуларда довурак-доозун көдүрүп үнген.

— Өл-шык дүжүрбес, чаңгыс-даа хүн хат хадывайн барбас, элдептиг кудай бо. Чер курганн, буга-сумуннарда суг эвээш. Ажылывыс ам-даа эки хөнүвээн—деп, кады чораанывыс удуртукчу, «Тээли» совхозтуң директору А. О. Хертек чугаалааш, машиназының артыкы олудунда кол агрономче көрду.

— Агаар-бойдус шаптыктап турза-даа, байдал бисте багай эвес. Бо хүннерде хову-шөлдерде 23 тракторлуг, 2 автомашиналыг 61 кижи 6 звено бооп алган аренда керээзи-биле ажылдап турар—деп, агроном допчулап кагды.

Тээли дагының мойналыы-биле дорт ашкаш, Дөн-Терек шөлдеринде ажылдап турар Василий Сарыглардың звенозунга келдивис. Ында 6 тракторлуг, үрезин чаштырар 3 агрегаттыг 11 кижи ажылдап турар. Бо чылын суггаттыг черге 400 гектар кызыл-тасты, хөй чылдыг сигенин 77 гектарга тарыыр, оон ангыда 50 гектарга тарыыр рапс үрезинин эдлыр сорулгалыг.

Звенонуң удуртукчузу В. Сарыглар Кызыл районда «Тиилелге» совхозка 9 чыл ажылдааш, дүжүт өстүрериниң аргазын эки шинчээдип алган, ам амыдырал аайы-биле Бай-Тайгада келген. Ынчангаш совхоз база звенонуң кежигүннери-даа аңаа өлөөн идеген турар. Черни дилиндекте аайы-биле баш удур белеткээн, чоокта чаа арыктарда келген сугну халас ытпайн, 104 гектарны суггарып алган, оон-биле кады 260 гектар черни ардарган, ында үрезинин чаштыр, чемишчиткен. Эрткен чылын үнүжү тарымык болганы-биле дүжүдү чер албаан 30 гектар шөлдү дескилээш, черни чаргаш, хөй чылдыг сиген үрезини база чащкан. Бо звенода Сарыг-оол Иргит, Валерий Салчак, Сергей Хертек олар кызымак ажылдап турар. Дуржулгалыг бо тараажыларда Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң практика эрттирип турар сургуулдары Алик Кара-оол биле Май-оол Дамбаны быжыглаан.

Изиг-халымын бооп турары-биле холбаштыр звенонуң кежигүннери харыысалгазын бедидип, чамдык айдың дүннерде черни суггарып хонар. Чоокта чаа оларның ажылдап турар черниниң чоогунга өрт үнгеш, ында инек кажааларын чок кылып часкан. Звенонуң улузу өрттүң оруун дуй черни чарыц, эрестиг чоруун көргүскен. Ынчангаш совхозтуң дирекциязы оларга өөрүп четтиргенин илередип, 150 рубль-биле шаңнаан.

Ол звенодан дараазында Эдер-Куй ховузунга баарывыска, хат улам күштелген. Ынчалза-даа Сергей Ногайның мал чеми тарып өстүрер звенозунуң кежигүннери чай-чалсар чок ажылдаан тур. Коллективте 457 гектар черни быжыглаан, 5 тракторлуг, сиген кезер 3 машиналыг, оон ангыда пресстээр, сиген сараатталар-даа техниказы четчир. Септелгени боттары кылган болгаш тарылга үезинде агрегаттар соксаал чок ажылдап турар. Бо хүннерге чедир чүү кылганын С. Ногайдан сонуургадым:

— 245 гектарда минералдыг чемишчидилгени төккен, хөй чылдыг сигенинг 55 гектарны суггарган, оон 30 ажыг гектарында үрезинин чажып алган бис. Кол-ла берге чүве — суггат. Бугаларда суг чаа келген. Ынчалза-даа онаашкан черитүрер планныг. Ол шөлдерниң кол нуруузу суггаттыг. Оон ацгыда Дөн-Теректин Оорга-Кыры, Оюмнар, Ажыг-Кара-Суг — бо черлерде 726 гектардан чайгаар үнген сигенни кезер.

Агаар-бойдус таарымча чок болуп турарын барымдаалаш, дирекция чамдык хемчеглерни ап, арга-курлавырларны ажыглаарын шинтпирлээн. Ажылды организастаарын экижидер, харыысалганы бедидер сорулгабиле ховунуң бүгү ажыл-ишчилерин звеноларга хуватташ, оларны аренда керээзинче киргген.

Арга-курлавырлар дээн мен. Чүлерил ол? Ээр-Хавак сутбараан фермазында Алдын-оол Хертектин, Борис Хомушкунуң звенолары кукуруза, тараа, сиген тарып өстүрер черлерни алгаш, керээ ёзугаар ажылдап кирипкен. Дуржулгалыг ногаажы Сержи Хертек оглу Андрей-биле аренда ёзугаар кезек шөлдү алган. Районда суггарылга система участогунуң начальниги Балчый Дайынчы баштаан коллектив совхозтуң 10 гектарда картофель шөлүн хүлээнип алгаш, бир гектарга онааштыр 95 центнерден эвээш эвес дүжүттү алыр кылдыр керээ чаргаш, база-ла ажылдап кирипкен.

Аренда керээлиг малчын өөгбуле бүрүзү 15 тоннадан эвээш эвес сигенин белеткеп алыр болганын кол агроном Николай Кара-Донгак чугаалап турар.

Ажыл-ла хөй. Агаар-бойдустуң байдалы берге, чаъс чаг-базан, байгы-ла арга — суггат. Ажыл-ишчилер ол дугайын эки билир чорду. Ховушөлдерни эргип кезип, ында ажылдап турар улус-биле чугаалажып чорувуста, каранғы ымир дүшкен. Эдер-Куйнуң сыгырганы эде берген. Чымыштыг ажыл-иш соксаваан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынын» корр.).

Часкы хүннүң чымыжы

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу Василий Сарыглар практикант-биле; механизатор Валерий Салчак; төп бригадада повар Чойганмаа Чүдүк.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

СОРУКТУГ ХООЧУННАР

Кайнаар-даа көөрге куу, кандай берген. Каа-Хемде хар улуг болза-даа, хар суу кайнаар кире беогенин кижи кайгаар. Пенсионер Кара-оол Кенденович Ак-оолдуң удуртулгазы-биле алды кижи Теректиг дел черде суггатты организастыг эгелээннер. Бар суг тайгадан баткан хар-булук суу болганда суггатчылар, суг дүшү соонда арбыдай бээрин өөренип көргеш, кежээ орайга чедир шудургу ажылдап турарын демдеглээри чугула. Пенсионерлер С. Д. Куулар, К. К. Ак-оол, Д. К. Дармажаа, аныяктар Александр Чамбалдоо, Александр Бюрүлбаа база мактадыглар. Суггатчыларның эки талазы шынар дээш туржуп турарында.

Хоочуннарның сорулгазы улуг. Олар суггарып алган шөлүнге картофель, арбуз, огурец олуртурлар. Ниитизи-биле он га суггаттыг черге ногаа аймаан өстүрер. Черниң кежиин четтирерде чемгерер, суггарар, аштап арыглаар. Ол бүгү технологияны хоочун агроном Д. Дармажаа, биология башкызы С. Куулар кончуг эки билир болгаш күзел-соруктуг ажылдап турарын чон хүндүлээр.

Биче КЫРГЫС.
Суг-Бажы суур.

ЧОНУМГА ЧОРГААРЛАНДЫМ

Май тос. «Хүреш» стадионга кижи бажы кизирт. Алдын хүн, агаар-бойдус чонун хүндүлээн дег чылыг, сиген бажы шимчедир хатсалгын чок, чагыдып каан чүве-биле дөмей-ле. Мен мөгелер дугайында биживес бодадым. Олар хүрежир дээн алдан дөрт экер-эрес эзирлердир.

Чонум дугайында каш сөс. Көрүкчүлер эрткен чылындан бо чылын культура, билиг талазы-биле бурунгаарлаан. Эде тургустунган дээрзин чоргаарал-биле демдеглеп көрейн, эргим редакция! Мунмуң чонуң арызында эзирик кижи көрбедим. Эрткен чылгы дег чаза базар азы акша-көпеек-биле садып киргеш, дыштанган чонга шаптыктаар, идээргээр чүве чок болду. Черле чонуң культурлуун, чаражын, найыралының быжыын.

Чүс-чүс аныяктарның арызы-биле парктан үнгеш, чаңгыс-даа кижиге майым бастырбадым. Чайладыр кажан кандыг-кандыг хүрештер болурун Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Биче-оолдуң чарлааны-биле билип алдым. Хүрештер суббота, улуг-хүнде болур болганда, өг-бүлем, уруг-дарыым-биле, совхозумнуң чону-биле көрүп дыштанып бис.

Байыр-наадым база болур. Чартык чыл планнарын күүседир бис. Хүрежир мөгелеривис, чарыштырар чыраа-саяк, челер-маңнаар аттарывыс база бар. Чонувуска бе хымызын хүндүлеп садарывыс албан. Корум-чуруму экижээн чонумга чоргаарланып, оларның ажыктыг дыштанылгазы дээш бүгү албан организация черлери, совхозтар эки белеткелдиг келирин манадым.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң директору.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың девискээринде өрттерниң хып үнүп турарындан тургустугай нарын байдалды өөренип көргеш, оон-биле демиселди күштелдирер дээш дараазында хемчегларни ап чорударының дугайында шинтпирни хүлээп алган:

1. Чурттакчы чонуң, туристчи бөлүктериниң, ында-бүрү ажылдар чорудуп турар бүдүрүлгелериниң, организацияларның, кооперативтериниң ажылчыларының арга-арыг кирер чоруун хоруур.

2. Үндүрүп берген лицензиялар ёзугаар дуюглуг аңнарны өрт айыылы чавырылгыже чедир аңнаарын Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкыны (Н. И. Сова) хоруур.

3. Тыванын авиаотряды (А. В. Маршеха), Улуг-Хем пароходствозунуң Кызылда район эргелели (О. В. Петров), «Тыва автоорук» каттыжыышкыны (А. В. Рудзинский) болгаш оске-даа транспорт, бүдүрүлгелери экспедицияларының, шинчилээшкин партияларының болгаш арга-арыга ажыл чорудуп турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чагыларын арга-арыг ажыл-агыйларының чөпшээрели чок күүседирин түр када сөсадыр.

4. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери өрт өөрүренге эргежок чугула санныг кылдыр тус черниң чурттакчыларын, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның ажылчыларын база албан-хаакчыларын, техниканы мобилизастаар, талазы-биле хемчеглерни алыр, чурттакчы чонуң аразынга идепкейлиг тайылбыр ажылын чорудар, өрт үнгенинге бүрүүлүг кижилерни өйшаанда тодарадыр болгаш шыңгыы хемчегге онааштырар.

5. Районнарда бойдус камгалалының комитеттери, балык камгалалының инспекциялары, аңныыр хайгааралы, аңчыларның болгаш балыкчыларның ниитилелдери оруктарга, арга-арыга, Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң эриктериге патруль постуларын тургузар.

6. Тыва АССР-ниң Телерадио күркомитеди болгаш солунлар республиканың девискээринде өрт байдалының дугайында медээлерни доктаамал бээр, арга-арыга өрттен камгалаарының дугайында тайылбыр ажылын күштелдирер.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ МЕДЭЭЛЕР

«Тыва хамааты тудуг» трестин Бай-Тайгада септелге тудуг участогу сөөлгү чылдарда шалыпкын ажылдан турар. Ол организация доктаамда ай, квартал болгаш чыл планын ажыр күүседип келген.

Бо чылын кылыр ажылдарының хемчээли улуг. Тээли суурга ургуларының 120 олуттуг ийи каът ураи чурулга школазының тудуг-монтаж ажылынга 334 мун рубльди долузу-биле шингээдип алыр болгаш ажыглалга киирер. Улус судунуң чаа конторазын удаваа ажыглалга киирер.

Ол ышкаш коммунал ажылгый бүдүрүлге эргелели-биле септелге-тудуг эргелелиниң казы ажылдаар чаа конторазының, 10 машина тургузар гаражының, складтарының, чазылга цехинин болгаш котельнаяның тудугларын бо чылын эгелээр.

Тудугларны тударынга хоочун тудугжу Маадыр Содунамның 12 кижи составтыг бригадазы улуг дузаны чедирип турар. Олар бо хүннерде ураи чурулга школазының бирги каъдын бүрүү-биле доозкаш, ийиги каътче киргеи. Шалыпчы коллектив боттарының планныг онаалдаларын доозар дээш улам шалыпкын ажылдап турар.

* * *

Барын-Хемчик районунуң «Хемчик» совхозта часкы ховуажыллары шуудаан. Алды суггатчы звеноларының кежигүннери 500 гектар черде хөй чылдыг сиген, 160 га кукуруза, 90 га картофель шөлдерин суггарган. Ам 120 гектар черде мал чеминиң чаңгыс чылдыг культураларын чаштырып эгелээн.

(Бистиң корр.).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединин үшкү сессиязының ажылын июнь 6-га чедир үргүлчүлээрин шинтпирлээн. Хүн чурумунуң айтырыгларын май 23-те чарлаан сөөлүнде чамдык депутаттар мындыг айтырыг салган: шөлээлер дугайында Хоойлу төлевилели хүн чурумундан чуге үштуна бергенин? Ол Хоойлу төлевилелин күскү сессияга чугаалажып көөр кылдыр шилчиткенин сессияның хуралын . даргалаан А. И. Лукьянов тайылбырлаан. Хоойлу төлевилелин комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көрген. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп ол Хоойлу күштүг болур үйжурлуг.

«ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин дүрген хүлээп алыры эргежок чүтула болу берген. Янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда депутат бүрүн эргелерин хуусаа бетинде сөсадыр дугайында үш депутаттан биллиринишкиннер киргеп. Чижээ, Н. Г. Гуридев өг-бүле байдалдарының аайы-биле, А. В. Милкин кадыкшылычың байдалын ёзугаар пенсияже үнгени-биле холбаштыр депутат хүлээлгелерин күүседип арга чок болу берген. РСФСР-ниң улус депутадынта соңгуттурган И. К. Полозковтуң депутат бүрүн эргелерин Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи бадыткаан, оон ынай ол улус депутаттарының Краснодар край Советиниң база депутады болуп турар. А хары угда үш Советтерге депутат болуру Хоойлуга дүүшпес.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин палаталарының май 24-те болган каттышкан хуралы Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкынынбиле эрткен. Аңаа «Чурттуң экономиктиг байдалы болгаш таарыштыртынып, турар рынок экономиказынче шилчиринин концепциязының дугайында» илеткелди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазы Н. И. Рыжков хылган.

«Депутаттар илеткелди чугаалажып эгелээн.

Хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев киришкен.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников Съездиниң ажылынга хамаарыштыр парлалга конференциязын чапсар үезинде кылган.

Эртенги хуралдың төнчүзүнде депутаттарның дилээн ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чингиие секретары М. С. Горбачев Съездиге чүве чугаалаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Россия Федерациязының бирги Съездизинин киржикчилериниң мурнунда берге айтырыг тургустунган. Россияның суверенитеди кандыг болурунун дугайында элээн каш декларацияларның төлевилелдерин май 23-те болур эртенги хурал эгелээр мурнунда депутаттарга таратқан тургаш. Ук төлевилелдерни бүрүүнү-биле сайгарып көөрү эргехоойлу талазы-биле специалистерге безин берге боон турар. «РСФСР-ниң суверенитединин, чаа Эвилел керээзиниң болгаш республиканга улус эрге-чагыргазының механизминиң дугайында» айтырыгны депутаттар тус-тус пунктулар аайы-биле чугаалажып көрүп турар.

Чугаалажып турар айтырыг нарын. Ону кончуг кичээнгейлиг болгаш хынамчалыг сайгарып көөрү негеттинип турар. Ындыг турзажок эртенги хурал эгелээш шак безин эртпээнде, чамдык депутаттарның олурган столдарының кырынга хаанныг Россиянын демдээ болур бичии тукчугаштар көстүгүлеп келген. Элээн хөй депутаттар хурал даргазы В. И. Казаковка айтырыгны тургускан. Бистиң бо Съездиниң ажылы болур-чогуурубиле бооп эртип турарынга чамдык кижилер таарзынмайн турар чүве ирги бе деп медеглелди хурал даргазы кылган. Съезд ниитизи-биле хаан тук-тарын залдан шуут үндүрер деп шинтпирни хүлээп алган.

Съездиге санал бээр дээн кижилерге санал-оналын бүрүү-биле илередир эргени бээр дээн маргылдаа оон ажылын дүргеделиринге идиг бербейн турар. Эртенги хуралга база-ла ындыг болган. Россия Федерациязының тус-тус девискээрлеринде байдалдың багай бооп турары дээш санал берген депутаттар топ-ле колдады шүгүмүлеп, ажыл-керекти экижидип алырының талазы-биле тодаргай саналдарын бербээннер. Ол бүгүнүң түңнелинде Съездиниң хүн айтырыында киргеп айтырыларны чугаалажып көөрү шуудавайн турар. Херек кырында алырга, оон ажыттынган хүнүнден бээр үш айтырыгны — Съездиниң түр регламентизин, РСФСР-ниң социал-экономиктиг байдалының база Россия Федерациязының суверенитединин дугайында айтырыларны чугаалажып көөрү доозулбаан.

Рязаньдан депутат В. В. Калашников Россияның суверенитединиң дугайында киирер-киирбес декларацияларның үүлдежип турар үүлдери болза тус-тус девискээрлерде социал-экономиктиг байдалдың баксырааны, ону экижидип алырының арга-методтарын айытканы боон турардыр. Ынчалзажок кайы-даа республиканың суверенитедин быжыглааларының кол магадылалы болза Эвилел керээзи болур деп демдеглээн. РСФСР-нин улус депутаттарындан девискээрлер аразынын депутат бөлүктерин тургузары чугула деп, ол саналдаан. Ол бөлүктер Эвилел керээзин аажылдап кылырынга киржир ужурлуг.

Депутат В. П. Федоров бодунуң саналынга Сахалинниң амгы байдалынга толаргай доктааган. Эвилел болгаш эвилел-республика министерстволарының база ведомстволарының кара туразында аажылаашкынының түңнелинде моон мурнунда кайгамчык байлак чер деп санадып турган Сахалин хоозураан. Балык, нефть, газ, ыяш, аңелүк дээш, ол черде белеткеп турар өске-даа үүлдерни ол черниң чурттакчылары ажыглаар байтык, шуут көрбейн турар. Сахалинниң чурттакчылары бодунуң девискээринде бар үүлдерни боттары ажыглаан турзун дээш ук девискээрни хостут ажыл-чорудулга чеи кылдыр чарлаарын ол саналдаан.

Сонгу Осетиядан депутат А. Х. Галазов Россияның суверенитединин дугайында айтырыг үүгле ол республикага эвес, а бүгү чуртка оиза ужур-дузалыг деп демдеглээш, чамдык хөй-ниити шимчээшкиннериниң совет федерацияга удур үүлгедиглери кылып турарын шыңгыы шүгүмчүлээн. Эвилелди камгалаар болгаш быжыглаар дээш ында каттыжып турар республикаларның төлээлекчилери бир демниг хөделир ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Ниитилел амыдыралында байдалды депутат К. А. Бичелдей эң нарын деп чугаалаан. Россияның бүгү хереглел-дүвүреллерни тыва улустун нарын айтырыгларын дамчыштыр көрүп турар мен. Россияның нацияларынга хайы-кайызынга чогумчалыг харызаалар керек. ССРЭ-ниң Эвилел керээзинге үндезилээн автономнуг республикаларның суверенитеди чоокка Россияның суверенитеди базала тургустумас деп, ол демдеглээн. Чер бүрүзүнүң хосталгазы — бүгүдениң хосталгазы-дыр.

РСФСР-нин Дээди Совединин Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников Съездиниң ажылынга хамаарыштыр парлалга конференциязын чапсар үезинде кылган.

Эртенги хуралдың төнчүзүнде депутаттарның дилээн ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чингиие секретары М. С. Горбачев Съездиге чүве чугаалаан.

(СЭТА).

Таныштырып тур бис

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар

Оларны партия эге организациялары депшиткен, районнарның партконференциялары деткээн

Мария Барааановна ДАВИК

1958 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак эртемниг, 1979 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Мария Давик 14 дугаар чыл мал ажылында ажылдап турар. СБФ-ниң коллективи ону 1989 чылдың январьда бодунуң бригадири кылдыр соңгуп алган. Ол бодундан болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнден негелделиг, харыысалгалыг кижилериниң бирээзи. Кижилербиле ажылче улуг кичээнгейин угландырып, ажылга чаа үүлдерни ажыглаарыынче сагыш салып чоруур. Ооң удуртканы коллективи социалистиг чарышка районнуң сүт-бараан фермаларының аразынга чангыс эвес удаа тиилекчи болуп келген.

М. Б. Давик — идепкейлиг хөй-нинтичи. Ол чоокта чаа район Советиниң улус депутадынга соңгуткан, СЭКП райкомунуң кежигүнү. Ак сеткилдиг ажылы дээш чангыс эвес катап СЭКП райкомундан, райкүүскомдан болгаш совхозтуң шанналдарын ап келген.

М. Б. Давикти «Тоора-Хем» совхозтуң партия организациязы СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидат кылдыр депшиткен, ооң кандидатуразын Тожу районнуң XIV партконференциязы деткээн.

Иван Сергеевич КУДРЯВЦЕВ

1960 чылда Балгазын суургa төрүттүнген. Орус, ортумак эртемниг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозта № 2 хову бригадазының бригадири.

И. С. Кудрявцев Балгазын ортумак школазының 10 класын 1977 чылда дооскаш, «Революцияның чалбыыжы» совхозка механизатор болуп ажылдап эгелээн. № 2 бригаданы 1985 чылда хүлээп алган болгаш ук бригада коллективтиг керээже дораан шилчээн, а ооң дараазында кооператив харылзааларын ёзугаар ажылдап турар. Бригада кежигүннериниң назыхары ортумаа-биле 23, бригада интернационалчы.

Сөөлгү дөрт чылда бригада ол совхозтуң мурнакчыларының бирээзи болуп турар.

И. С. Кудрявцев болза күш-ажылга ынак, ак сеткилдиг, сагыдга-чурумнуг болгаш принципиалдыг ажылдакчы, билдилиг организакчы кылдыр бодун көргүскен, ол бодундан болгаш бригада кежигүннериниң негелделиг. Ооң удуртуп турар коллективинде күш-ажылдың сагылга-чуруму эки. Тараачын Кудрявцевтерниң өг-бүле салгалының беш алышкылары ол бригадада ажылдап турар.

Иван Сергеевич кады ажылдап турар эш-өөрүнүң мурнунга авторитеттиг, хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип турар, район Советиниң депутадынга база соңгуттуруп чораан. Амгы үеде парткомуун болгаш совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң кежигүнү.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр ону «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң парткому депшиткен, партияның Таңды, Каа-Хем район конференциялары деткээн.

Владимир Очур-оолович ООРЖАК

1961 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының директору.

В. О. Ооржак педагогиктиг ажыл-чорудулгазын 1985 чылдың августа, Кызылда күрүненің педагогика институдун доосканының соонда, Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазынга башкы кылдыр эгелээн. Башкылап келген чылдарының дургузунда ол бодун эки талалардан көргүскен, оңа кылып турар херээ дээш сагыш човангыр болгаш харыысалгалыг кижи.

1989 чылдың майда В. О. Ооржакты альтернативтиг үндезин-биле школа директорунга соңгаан. Ук албан-дужаалга ажылдап тура, коллектив болгаш өөреникчилер-биле быжыг харылзааны тургускан, дидиму-биле шенелделерни кылып турар. Ооң эгелээшкини-биле школада үстүү классчыларга хамаарыштыр зачёт системазын киргген. Улуг кичээнгейин В. О. Ооржак өөреникчилериң интернационалчы кижизидилгезинче, өөреникчилериң ботэргелелиниң хөгжүлдезинче угландырып турар.

В. О. Ооржак бедик эрудициялыг, шиитпир хүлээп алганда принципиалдыг болгаш туруштуг, бодунуң үзелоналы дээш туржурундан кортпас.

Коллективтиң, суурнуң, районнуң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип турар коммунист, эде тургустунуушкун дээш туржуп, ону боттандырары дээш ажылдап чоруур. Политика талазы-биле билин бедик, мораль талазы-биле туруштуг.

Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының болгаш суур Советиниң партия эге организацияларының коммунистери боттарының каттышкан партия хуралынга В. О. Ооржакты СЭКП-ниң XXVIII съездизинче кандидат кылдыр соңгаан, ооң кандидатуразын Барыын-Хемчик районнуң XXX партия конференциязының делегаттары деткээн.

Сергей Деспиевич ХЕРТЕК

1960 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртемниг. 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтуң чолаачызы.

С. Д. Хертек күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын «Тээли» совхозка чолаачылап эгелээн. Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Бодундан болгаш эш-өөрүнден негелделиг. Күш-ажылчы бедик көргүзүглери дээш хүндүлел бижиктери база өртектиг белектер-биле хөй удаа шаннадып келген.

Совхозтуң партком кежигүнү болбушаан, ажыл-херекчи саналдарны киирип, оларны боттандырары дээш чүткүлүүн көргүзүп турар. Совхозка культура-массалыг база күш-культура-спорт ажылын көдүрер дээш эвээш эвес салыышкыны киргген. Улус депутаттарының район Советиниң депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Кызыл-Даг» совхозтуң партия эге организациязындан депшиттирген база районнуң партия конференциязынга ооң кандидатуразын деткээн.

Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

1942 чылда Тыва АССР-ниң Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурга төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1974 чылдан СЭКП кежигүнү. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. Ш. Д. Ооржак күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын, ортумак школаны дооскан соонда Барыын-Хемчик районнуң «Көдээ тудуг» ТМУ-га бызаңчы-бетонщиктеп, 1962 чылда эгелээн. Ол-ла чылын Совет Армияның хүрээлениче келдирткен. Шеригден халашкаш, 1965 — 1966 чылларда «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинге бызаңчы-бетонщиктеп ажылдап турган, ооң ВЛКСМ райкомунуң чорутканы-биле Ак-Довурак № 2 школазынга күш-культура башкылап турган. 1966—1971 чылларда Москванын Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязынга өөренип чораан. Ону дооскаш, 1976 чылга чедир «Шекпээр» совхозка экономистеп, 1976-1980 чылларда анаа директорлап турган. 1980 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка кол экономист бооп ажылдаан, а 1976-1980 чылларда —ол-ла ажыл-агыйның директору. 1980 чылдың март айда улус депутаттарының Барыын-Хемчик районнуң күүсекчи комитединиң даргазынга, а 1983 чылын ноябрьда партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1986 чылдың ноябрьда Ш. Д. Ооржак обкомнуң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткан, а 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуттурган. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжынын бирги сессиязынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуткан.

Ажыл-агый, совет болгаш партия организацияларынга ажылының үеэзинде Ш. Д. Ооржак бодун ажыл-ишчи, чогаадыкчы угаан-бодалдыг ажылдакчы кылдыр көргүскен, массаларга политиктиг болгаш организакчы ажылды чорудуп билир. Республиканың агроүлетпүр комплекизинге чаа технологияны, бот-оруларга-чарылганы, керээ болгаш аренда керээзи-биле ажылдаарының янзы-бүрү организастыг арганарын шиңгээдип алырыче доктаамал кичээнгейин салып келген.

Ш. Д. Ооржак СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегатка кандидат кылдыр Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозтуң, АТБ-ниң, районнуң хереглекчилер интилелиниң партия эге организацияларындан депшиттирген, кандидатураны Бай-Тайга районнуң партийжи конференцияга деткээн.

Тамара Давадыровна ЧЕЧЕК-ООЛ

1944 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак тускай эртемниг, 1975 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү. Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору.

Т. Д. Чечек-оол күш-ажылчы ажыл херээн 1965 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырынга зоотехник болганы-биле эгелээн. 1972 чылда Т. Д. Чечек-оол Кызыл-Даг көдээ Советиниң күүскомунуң даргазынга, а ооң соонда өшкү ажыл-агыйлыг чаа «Эйлиг-Хем» совхозтуң директорунга соңгуткан.

Ажыл-агый болгаш Советтер ажылынга турган үеэзинде Тамара Давадыровна бодун организакчы салым-чаяанныг, ак сеткилдиг болгаш харыысалгалыг партия кежигүнү кижи кылдыр көргүскен, ол район Советиниң депутады, партияның район комитединиң кежигүнү, районнуң ажыл-ишчилериниге хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, дузаргак, бөдүүн, бодундан болгаш өскелерден негелделиг, үш уругнуң иези. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан.

«Эйлиг-Хем» совхозтуң коммунистери Т. Д. Чечек-оолду СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр депшиткен, ооң кандидатуразын «Найырал», «Ак-Тал», «Улуг-Хая» совхозтарының партия организациялары, партия райкомунуң аппарадының парторганизациязы деткээн.

Тамара Давадыровнаның кандидатуразын ол ышкаш Улуг-Хем районнуң XXXI партия конференциязының делегаттары деткээн.

Григорий Чоодуевич ШИРШИН

Г. Ч. Ширшин 1934 чылда Тыва АССР-ниң Эрзин районнуң Нарын суурга ядыы аратың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Г. Ч. Ширшин бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1950 чылда улус судунуң секретары бооп эгелээн, оон соонда комсомол ажылынче киргген. Совет Армияга шериг албаны эрттирген соонда Мөренниң чеди чыл школазынга башкылаан. 1957 чылда БАЛКЭ Эрзин райкомунуң ийиги секретарынга, оон улаштыр бирги секретарынга соңгуткан.

1959 чылда Г. Ч. Ширшинни БАЛКЭ обкомунуң аппарадынче шилчиткен, ол-ла чылын ону БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1960 чылдан 1967 чылга чедир Г. Ч. Ширшин БАЛКЭ Тыва обкомунуң секретарынга, ийиги база бирги секретарынга ажылдаан.

Г. Ч. Ширшин 1967 чылдың октябрьда СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинин эргелекчизинге депшиттирген. 1969 чылда Г. Ч. Ширшинни СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемиериниң академиязынче өөредип чоруткан, анаа ол төөгү эртемиериниң каниидады аттыг диссертациязын камгалаан.

Академияны дооскан соонда Г. Ч. Ширшин 1972 чылдың сентябрьда СЭКП Тыва обкомунуң секретарынга, а 1973 чылдың июньда — бирги секретарынга соңгуткан. Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады.

Г. Ч. Ширшин Ленин, Октябрь революциязы, «Хүндүлелдиг Демдээ» орденнер-биле, медальдар-биле шаннаткан.

Эш Г. Ч. Ширшиннинг кандидатуразын партияның 37 эге организациязы депшиттеп болгаш 11 район партконференцияларынга деткээн.

Зинаида Байыровна ДОНГАК

1945 чылда төрүттүнген, тыва, дээди эртемниг, 1973 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өөвүр районнуң Солчур ортумак школазының башкызы.

З. Б. Донгак 1963 чылда ортумак школаны дооскан соонда ажыл-ишчи оруун эгелээн. 1965-70 чылларда Кызылдың пединститудунга өөренип турган. Ону дооскаанының соонда Өөвүр районнуң Торгалыг, Солчур ортумак школаларынга орус дыл болгаш литература башкылап ажылдаан. 1972 чыдан 1980 чылга чедир Солчур ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, ооң директору болуп ажылдап турган. Удуртукчу ажылга турган, ол ажыл-херекчи, негелделиин, чогаадыкчы шынарларын көргүскен. 1988 чылдан эгелеп ол орус дыл болгаш литература башкызының ажылынче катап эглип келген.

З. Б. Донгак бодунуң башкы ажылынга кичээлдерниң зачёт, лекция, семинар, дискуссия, концерт, диспут дээн ышкаш чаа хевирлерин доктаамал ажылган турар. Ол чылдын-на районнуң башкыларынга ажык, көргүзүглүг кичээлдерни эрттирип келген. Башкының бир онзагай талазы — уруглар-биле иинти дылды тып билири. Ол бодунуң кижизидилге ажылынга Караковскийнин, Ивановтуң методиказын ажыглап турар.

З. Б. Донгак суурнуң болгаш районнуң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип, суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазынга соңгудуп турган. Бо чылдың март айда ол район Советиниң улус депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидат кылдыр районнуң улус өөредилге килдизинің партия организациязындан депшиткен. Өөвүр районнуң XIV партконференциязы З. Б. Донгактың кандидатуразын деткээн.

Долума Шагдыровна МОНГУШ

1951 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртемниг, 1975 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 1969 чылда школа дооскан соонда Дөргүн сүт-бараан фермазынга саанчылаары-биле эгелээн, ам-даа ында саанчылап турар.

Ак сеткилдиг ажылдакчы кылдыр бодун көргүскен. Чыл санында-ла бүдүүлгечи бедик көргүзүглерни чедип ап, сөөлгү ийи чылда бир иректен не 2315 кг сүттү саап турар.

Суурнуң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип, Дөргүн СБФ-де партбюро кежигүнү болуп турар, коллективтин бот-тывынгыр уран күүл коллективиниң идепкейлиг киржикчизи, улус депутаттарының көдээ Советиниң депутадынга соңгуткан.

Д. Ш. Монгуш ак сеткилдиг ажылы дээш Ленинчи юбилей медалы-биле, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң, совхозтуң партком, дирекция, профэвилел комитединиң хүндүлел бижиктери-биле, өртектиг белектер-биле шаннадып келген.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партия организациязындан депшиттирген болгаш районнуң XXX партия конференциязындан ону деткээн.

Оюн-оол Шүрженович ОНДАР

1940 чылда Тыва АССР-ниң Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурунга төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг, 1974 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөлде районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи.

1959 чылда ортумак школаны дооскаш, Красноярскиниң медицина институдунче дужаап кирген. Ону дооскан соонда Хөр-Тайганың участок эмнелгезиниң кол эмчизинге, а ооң соонда 1968 чылдан бо үеларге чедир Сүт-Хөлде районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи болуп ажылдап турар.

Ажылдап келген чылдарының дургузунда районнуң кадык камгалал черлериниң материал-техникиг баазазының, чоннуң медицина хандырылгазының экижишкинин чедип ап келген. Биилдиг удуртукчу, бедик мергежилдиг специалист кылдыр бодун көргүскен.

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгарал дээш» база В. И. Ленининиң 100 харлаан оюнга турасканган юбилей медалы-биле шаннаткан. Ол ышкаш О. Ш. Ондар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижинин эдилекчизи. Анаа Тыва АССР-ниң, алдарлыг эмчизи хүндүлүг атты тывыскан.

О. Ш. Ондар районнуң нинтилел-политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип, чурттакчы чоннуң болгаш күш-ажылчы коллективтериниң мурнунга доктаамал лекция, беседаларны номчуп турар. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга база хөй удаа район Советиниң депутадынга соңгуттуруп чораан, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Советиниң күүскомунуң кежигүнү турган.

Владимир Салчакович ОЧУР-ООЛ

1943 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртемниг. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары.

В. С. Очур-оол бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1962 чылда Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң Бай-Тал салбырынга чолаачы болуп эгелээн. 1969 чылда Омскиниң көдээ ажыл-агый институдун дооскан соонда кол мал эмчизи болуп ажылдап турган, а оон соонда 1975 чылдан 1978 чылга чедир Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозун удуртуп турган. 1980 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан соонда, СЭКП обкомунуң көдээ ажыл-агый килдизинин инструктору, Тес-Хем районнуң көдээ ажыл-агый бүдүүлге эргелелиниң начальниги эргедужаалга ажылдап турган. 1982 чылдың март айда партия обкомунуң аппарадынга ажылдаары-биле база катап шилчиткен, ынчан ол көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр килдизиниң эргелекчизинин оралакчызынга ажылдап турган, а ооң соонда 1984 чылдың апрельде СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган.

Чүвени ханы анализтеп бо-

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР: егерь, директор, шагдаа...

Вертолёттан репортаж

Ац-мениң, балык-байланың төтчеглекчилери-биле демисел, республиканың ИХМ-и вертолёттуг апарган соонда, көскүзү-биле күштелген. Май 13-түн хүнүнде эвлчеглиг үүүшкүнүү иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов баштаан. Оон-биле кады ИХМ ажылдакчызы А. П. Малышев, балык камгалларының күрүне инспектору Л. Т. Черяков, «Тыва аңныыр ажыл-агый» каттыжышкынның ажылдакчызы Ю. К. Кошкаров, кинохрониканың Иркутск студиязының кинооператору Ш. Ю. Седен-оол база бо чүүлүүн автору чораан.

Каа-Хемни ерү чоктап ор бис. Кижиниң бойдуска салдары каракка илдеп. Оруктарга чоок, машина-балгат, хеме-биле чедип болур хире черлерде ац-мен барааны көзүлбейн-дир. Олар кижи белеп чедип шыдавас черлерже деле бергилээн. Ынчалза-даа кижи амытан ынаар дөмей-ле чеде бээр.

Дожу элээн эрий берген Тере-Хөлдүң барааны көстүп келди. Эңме-санчок куш аймаа вертолёттан хоюп, тоо быдарады ужа бердилер. Тываның бойдузу байлак-ладыр!

Салдамның мырынай аксында четки салып кааны вертолёттан илдеп. Хемниң эринде хеме тур. Вертолёттуң оон ырак эвеске хондургаш, четкини рейдиниң киржикчилери сугдан ужулдувус.

Кызыл-Хем биле Балыктыг-Хемниң каттышкан черин эрттип, Хаңгиниң аксында ышталган одагның чоогунга вертолётту хондуруптувус. Каа-Хем аңныр ажыл-агый чериниң егери Евгений Клепиков дээрзиниң адыига кылган документилерни көргүстү, эжибиле кады ажыл аайы-биле тайгада чоруурун тайылбырлады. Аңнаарының, балыктаарының чурумун олар та канчаар хынап чораан үүве, а оларның казанаа ылап-ла төтчеглекчилер уязы дээрзи каракка илдеп болду. Оон чоок-кавызында сыын мыйызы, ац-мен кештери чыдыр. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлериниге кирер бижиткен ховар аңның кежин дытта херип каан. Клепиков дээрзи ылап-ла бойдус камгалаар ужурлуг черниң ажылдакчызы бе?

Бүрен-Аксыдан ырак эвесте, хем кыдыында шырыш аразында «Нива» биле «Урал» мотоциклли чажыра тургузул каан. Оон чоогунда—одаг, а одагда балык мүнү хайыыл тур. Септи кежир четки салып турар эр кижилериниң өг-бүлелери-ле боор оң, уруг-даңылыг херээжен кижилер эрик кыдыында дыштанып чыдырлар. Бо удаада төтчеглекчилериниң ролюн балык камгалаарының инспектору чораан, амгы үеде № 1 көжүп чоруур механизастатынган тускай колонниның каңнакчызы В. И. Белоконь биле Каа-Хемниң аңныр ажыл-агыйының чолаачызы В. Г. Шленков «ойнап» турар болдулар. Дээрден келген валчыларга олар шоолуг-ла өөрүвес болдулар. Балыктаар дээш эвес, а дыштанып дээш келгеним, а үүрмек балыкты мүн хайындырып ижер дээш тудун турарын бадыткаарын кызыттылар. Аалчылар аңаа бүзүревээнивер. Чап-чаа салган четкилерин «дыштаныкчылар» дедир уштур ужурга таварышканнар. А оларның четки салып турганы септе үүргене чажар дээн балык кара шаар. «Дыштанып» келгеннериң четкилериниде балык хөй туттунган.

Шынаты деп черде селке кончуг «солун» ужуражышкын болган. Ол септи четкилер-биле каш удаа куржай шаап алганнарны гидрометеорологияның Тывада төвүүн директору А. П. Ляпин баштап чор. Ам артында 86-11 КЭА дугаарлыг күрүне машинаның мунуп алган Ляпин дээрзи эштери-биле балыктаар дээш эвес, а сугнун байдалын «хынаары»-биле «командировкалап» келген дарга болду. Элдептиг-ле дарга! Четки-биле сугнуң байдалын хынаар. Оон эжи, Тываның электри четкилериниң мастери В. С. Токушев балык тудар четкилерни сугдан болу ужулгаш, дужаап берди. А. П. Ляпин четкилер мээнин эвестир деп ашкынып, кызыдыр-ла хөрледи. А ужуражышкынның солун талазы мындыг. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаарының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, рейдиниң баштап чораан В. И. Лукашовтун мурнунга ол-ла комитеттиң бүрүн эргелиг база бир кежигүнү А. П. Ляпинин турганы ол. А ону ук комитеттиң кежигүнү кылдыр республиканың чазаа бадылап каан-на болгай.

Чазактың бүзүрелин дыка-ла «бадыткап», бойдустун байлаан, ац-мениң, балык-байланы дендии-ле «хынамчалыг камгалап» турар кижи аа. Чүгле бо удаада ол төтчеглекчилериң бөлүмүн баштап чорааны ол.

Май 14-те Бии-Хемни ерү ужуп чоктадывыс. Рейдиниң кежигүннери чеже четкилерни сугдан ужулганын бижээшдаа канчаар. Ол хүн кол болуушкуннар Кадыр-Ос деп хемниң Хам-Сыраже агып кирген черинге болган. Аңаа вертолётту хондурупкаш, четкилерни уштуп турувуста, хем унунга салган четкилерге моторлуг хеме эжиндирип чедил келди. Ону милициниң бичелейтенантызы Ырбанда участок төлээзи Юрий Макаров башкарып чоруур болду. Шагдаа хевин кетпээн-даа болза, албан аайы-биле чөпшээрээн хол боозун белинде эстып алган. Шагдаанын башкарып чорааны моторлуг хемезиниң соонда 769 дугаарлыг «КС» деп катер эжиндирип чедип келди. Катеринин капитаны Н. Е. Гусельников, оон дузалакчызы Д. Л. Бабушкин, матрос С. В. Почекаев оларның рейдиниң киржикчилери-биле ужуражыры дыка-ла күзенчиг эвес турганы чугаажок. Кончуг эки шынарлыг балык суп каан ийи шоодайны, аштааш, дузаан балык суп казын алюминий саваларны катерде чүдүүп каан чораан. Сыынның чүрээн, баарын суп каан кочалды охотовед Ю. К. Кошкаров эскерип каан. Оларның ап чорааны карабинни, оон октарын, анчы бижекти бөлүктүн кежигүннери тыпкан. Карабинни эдилээр чөпшээрел чок болган.

В. И. Лукашовтун айтырыгларындан катеринің капитаны ыылдап харылаан. Балык суккан саваларны Хам-Сырада балыкчылар чүдүүп каан, эзт аймаан танывазы кижилер берген, а четкилер салган хемге, участок шагдаазының үрелген моторлуг хемезин сөөртүр дээш келген деп меге харыыны бээрин оралдашкан. Катеринің иштин көргеш, сыын эъдин, хөй балыкты, өл хевээр четкилерни рейдиниң киржикчилери тыпкан. Ол бүгүнү кинооператор Ш. Седен-оол, ИХМ-ниң эксперт килдизинин инженери майор С. М. Бавыкин кинога тыртырын алган. Төтчеглекчилер дыка-ла ыядыычад кижилер болган. Оларны тыртыларга, арын-шырайын чажырып турганнар.

Чырык хүндус-ле бойдустун байлаан ажыы-биле төтчеглеп, үптеп турарының фактызы-биле рейдиниң киржикчилери Тоймак хемге таварышканнар. Ол хемчигеш Ак-Аъттыг хөлдеп үндүр аккаш. Серлиг хемче киир ага бээр. Тоймак хемниң узуну чээрбиле километр хире. Оон унун дургаар четкини эңдере салган болган. Ол четкилерни уштурунга хөй үеин рейдиниң киржикчилери чарыгдаан. Ынчалза-даа четкилериң шуптузун сугдан уштур арга чок болганындан чамдыызы хем унунга артып калганнар. Төтчеглекчилерниң бир хемезиниден 15 четкини тыпканнар. Тоймак хемниң аксында казанактың серизиниң адаайдан балык суккан 8 досканы тыпкан. Бо-ла хемниң ортаа унунда турар база бир мыдыг казанактан иштин аштап, арыглап четтиклээн, үүргенеэн токтуп чыдар ийи шоодай балыкты тыпкан. Ону өлүргеп кижиниң ат-бажы Михаил Павлович Песегов болган. «Тыва балык ажыл-агый» каттыжыышкынның балыкчызы мен дээ, ол чугаалаан. Бо ажыл-агыйның даалгазыбиле балыктан турдум деп, ол өчээн. Ону вертолёт-биле кым эккел каапканын, кады балыктар турар эжи кайда дээрзин чажыргаш, балыктаарының дугайында документилерни көргүспээн.

М. П. Песегов дээрзи хөй ац-менни өлүргени дээш 1987 чылда 4801 рубльге торгалып турган. Гидрометеорологияның Тывада төвүүнүн ол директору база бир дугаар эвес туттуруп турар. 1987 чылдың май 6-да Каа-Хемге эш-өөрү-биле кады 9 четкилиг балыктан тургаш туттурган. Ынчан чүгле 30 рубль-биле оларны «коргудуп каанн». Бойдустун байлаан улуг хемчээлдин-биле төтчеглеп чуганы дээш херектерни ИХМ оттурар.

Бойдустун байлаан камгалаары милициниң дорт хүлээлгези эвес, бойдустун байлаан камгалаар ужурлуг органнар бар. А вертолётту милиция ажылдакчылары рейдиде ашы чугула херектерге ажыглап болур турган.

Олег ГАВРИЛОВ.

Шажын: хууда бодалдар

ХАРЫЫ ЧОК АЙТЫРЫГЛАР

Сөөлгү үеде шажын-чүдүлгеге чоннуң, ылангыя аныяктарның сонуургалы улгадып турар. Чогум мында кайгамчык чүве чок, шажын айтырыглары соел (культура) болгаш мөзү-шынар темазы быжыг холбаалыг бооп кээр.

Чон мурнунга көскүлеп, хөй номчукчуларлыг чогаалчылар Ч. Айтматов, В. Астафьев, В. Белов, В. Распутин, В. Пикуль оларның аңгы-аңгы нидирлерден сөс алган чугаалары, хүрээ-хөөт дугайында журнал, солун, сеткүүл материалдары база хөй. «Төөгүвүстү хандыр көрзүвүссе, кандыг чүдүлгелиг, кандыг чон аразында чурттап-хөгжүп чораан улус бис?» — дээн айтырыглар чугаа аразында салдына бээри чоп.

Кижи бүрүзүнүң үзел бодалы аңгы, эртеминнен болгаш чүү номчуп, сеткип чоруурунан хамааржыр. Шажын, хүрээ тудар айтырыгга кижи бүрүзү: студент, ажылчын, албан-хаакчы, наркоман, ажыл-чокпай — шупту-зу санал-оналдыг, чугаалаптар бодалы бар. Шажынны буруу шаварындан эгелээш хүрээни эртеден эгелеп тутсун дээринге чедир.

Ынчап кээрде шажын айтырыы сөөлгү чергелиг эвес апарган-дыр. Шажын дээргеле чоннуң культуразының кезин болгай. Бисте та кымның «чиик холундан» тыва чоннуң эң кудуңу чаданы чүдүлгези — чер, дээр, оран ээзинге чалбарыыр, хамнарга бүзүреп (язычество), черликсиг чурттап чораан, а Богда бурганга (буддизм) тейлээрин кыдат-моол эжелекчилер 17—18 үс чылдарда күш-биле хүлээткен деп бодал амгы хүннерге чедир бар.

Ийе, тывалар, бүгү делегейниң чоннары дег, оран ээзинге чүдүп чораан, он алды үс чылла язычество орнунга, түрк бөлүктүн чоннары-биле денге буддизмни хүлээп алган деп С. Е. Маловтуң «Бурунгу түрк бижимелдериниң тураскаалдары» деп номунда бижиттинген. Тывалар түрк чон бөлүүнге кирип турар болганда, Маловтуң бижээн үүлү биске база хамааржып турар-дыр. Язычество биле чаа үзүлге кайгамчык таптыг мандып эгелээн. Улус-чон безин: «Лараанда лама чалаар, кижи өлүрге хам хоор» — дижип чораан.

Моон мындыг айтырыг үнүп келир: «Үүге школадан шажын төөгүзү байтыгай, аңаа чер-чурт төөгүзүн билбес доозуп чоруп турар бис? Улуг класстарга делегей шажынынга таныштырылга шактарындан эрттирзе?»

Бо айтырыгга автор харыылап шыдавас, дээди өөредилге черлериндe безин «Шажын төөгүзү» деп эртем чок, а атеизмге хөй шакты үндүрүп турар.

А бистин школаларывыста атеистиг (бурганга бүзүревес чорукка) кижизидиншкин үүгле шажынның багай талаларын көргүзүп, ону билир-билбес-даа болза, карартыр, кыжырыышкындан эртпес, а эки талаларын кичээнгейге албас, албас дээргe-даа үдүлгени билир, кадагалап чоруур кижилер кончуг эвээш арткан. Шажын дээрге ажык-кончаа болап, кижилер дуурайлап, мегелээр дээн чялби кижиниң оп-кажары эвес-ле болгай. Ону улуг угаанныг эртемденнер чоннуң соелинге (культуразынга), мээ-медерелинге, чурттап чораан оранынга таарыштыр, хөй чылдар дургузунда тургустунуп келген улуг үне, бойдус-биле бир дем, оон байлаан төтчеглевейн, дириг амытаннарга хора чедирбейн, денге чурттаарын суртаалдап чоразы, черле кижизиг өөредилге болуп турар.

Шажын ук-уткалыг делегейде ады алгаан чурукчуларның, хөгжүмчүлерниң чогаадыгларын хөйну билир бис. Хоозун чүвеге кым-на уран салым-чаланын сөнией бээрил аан.

Бир эвес тывалар деп бичебуурай-даа болза, бурунгу чон арбын-буянын (будлий чүдүлгенин он хоойлу-дүрүмү) сагып, чүдүлгевис кагбайн чораан болзувусса, бо үеде көрүп, таваржып чоруур коргунчуг үүлгедиглеривис: арагалаашкын, наркомания—оон аланынга алзыпкаш, кем-херек үүлгедип, күчү-күштээшкиннер, воор-сук, кижи амызы чарар чорук когубиле чок эвес-даа болза, бо хүннердээнинен ушчок эвээш турарынга бүзүрээр мен.

Бо үүлгедиглерни аныяк-өскен — чуртувустун бурунгаар шимчедикчилеп болур ужурлуглар кылып турар. Кара-бажының быжыг эжиктерин өттүр эртем, культура, чымыш чок чуртталга тургустунмас, харын-даа олар холун чангааш, улам ыраар.

Мен бо чүдүлгени багывыс арыдар, төолда дег, карак чивеш аразында эмней шааптар күүү кылдыр чарлавайн, а «профилактика ёзузу» деп ам чок ёзуну хараадал, кударал-биле бижиндим.

Арбын-буяндан: дириг чүве амызы чарба, оорлава, самыын садар болба, мегелеве, өске кижээ бак кылба... дээш онга чедир. Менээ удурланыр кижилер бо бүгү «арбын-буянны» ада-не, башкылар-биле бир демниг, аныяк-өскениң тенек угаанынче кирер соктан чоруур эвес чүве бе?» деп бир үн биле алгыржы кааптар. Ийе, соктап чоруурушын, таварылгадан таварылгаже, хөй-ле нуруузунда кажан 12-18 харлыг «чажывыс» арбын-буянны каржыды-биле хажыдыпканда. «Куш оглу каяа-даа ужар дээн ышкаш, кижи төлү каяа-даа чорааш кандыг-даа нация-сөөк чонга ужуражыр, танышып, чугаалажыр: «Кандыг нацияның төлептиг оглу азы кызы силер, ынар?» «Тыва» — деп чоргаар харылаар. «Аа, ындыг болза, хүндүлүг тыва, кандыг чүдүлгелиг силер, чаңгыс чүдүлгенин төлээлери бооп чадавас бис?» — деп лараазында ыяап айтырар. Чоргааралдан ис-даа арттаан: «Аа, Богда, үүү деп-тейн?!».

Ынчангаш «профилактика ёзузун» атеизм-биле денге школаларже, хөй чон шуулганынче, сонуургаарлар сонуургалын тоттуруп алзын, тоттуруп алгаш шилип тургайлар-ла: сарыг шажынга чүдүүр бе азы кымга-даа, чүге-даа бүзүревес бе, азы атеист болур бе? Хүрээ тудар бе азы божуур бажын бе?

«Сарыг шажын деп чүл? Оон эки-бак талалары», «Атеизм чүү бадыткап турарыл?», «Богда-Ботхисвана деп кымыл? Оон он арбын-буяны» дээн чижектиг таныштырылга лекцияларындан эрттирип, Тывага шажын кандыг оруктап келгенин, черле төөгүбиле амгы хүннерни холбап тургаш, элээн ханы өөренип көөрүн үе боду негеп келген.

«Профилактика ёзузу»-хөй мөзү-шынарлыг күштү болгаш акша түүүн чарыгдаар апаар. «Харам кижи ийи катап төлээр» деп үлегер домак бар; аныяктарны болгаш өскедаа хамаатыларывысты бодунун үүнче сула салдынганын, аазаттынган аас-кежиктиг эртенги хүнүү олутпай манап органывыстың түннелинде, ийи катап хамаанчок, чүс муң катап хөй өртек төлеп чоруурувус бодур. Ам орайтанны кончугдаа болза, культуравыс, национал медереливис оттурар үевис келген, холдарывыс чада салып алгаш, эртенги эки хүн манаарывыска, бистин орнувуска эгээртинмес ажылывысты хажыызындан өске кижи кылып бербес. А ол ажылывыс эртенги хүннерже бистин-биле кады кежүүн чоруур. Бот-бодувус мегележип чораан бис, мегере тотканы, шынап-ла, кымга, чүгедаа бүзүревес, арагачы, кара чашпан таакпылаар, кижи албыстадыр бүдүмелдер ажыглаар чамдык аныяктар тыптып келген.

Бо аарыларывыс хүрээ туттунары билек, эмнеттинге бербези шын (автор хүрээ туттунарынга бүзүрээр, чоокку үеде эвес, перспективадаа бол, чүге дизе чон үндезин чок чугаалажы бербес деп чүве билдингир). Хүрээ туруптар болза, тыва культурага болгаш национал медерелге улуг идигин бээр.

Буддизм нептерээн чурттар-биле экономиктиг харылзаны база тутса, «Профилактика ёзузун», үстүнде чугаалааның ышкаш, массаларже киирип, ажык-чарлыг өйүвүске дүүштүр, ажыт-чажыт чокка шажын айтырыгларын солун, сеткүүлге чыгыдып, делгереңгей, кижи бүрүзүнге билдингир чугаалажыышкынны саналдадым.

Бо чок болза, эртен-даартa суур бүрүзүнге хүрээ опайтып кагза, өлген кижиге сан салганы дег хоозун, даг көрбейн эдек азынганы апаар. Күрүне хамаатылары болганывыста, ук айтырыгны күрүне деңнелиге шиитпирлээр апаар бис.

Ынчангаш автор бодунун бо үүлүн бүгү-ле сонуургалдыг номчукчуларга болгаш школа, өске-даа кижизидилге черлери, пропаганда кылдыр кичээнгейге ап, бистин нарын, хөй айтырыглыг бөгүнгү чурттаалгавыска, бичиндаа болза, дөмек боорунга ынанмышаан доозуп каардыр.

Алик ХОМУШКУ.
Москвада Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

ТӨӨГҮНҮ БИЛЗИН

Чадаанага, Самагалдайга, Бай-Хөлге, Мөренге болгаш өске-даа черлерге ТАР үеэзинде-даа, оон соонда Совет Эвилелиниң составынга каттышкан соонда-даа, сарыг шажынның хүрээлери турганын билир бис. Чүдүлгенни үүгле хоралыг талазын айтып кааш, оон эки талаларын көрбейн баар болза, арай таарышпас.

Хүрээ-хөөттиг чүдүп чораан үевисте, кара баштыг, үүс сөөктүг кижи хамаанчок, куртхымыскаяктан эгелээш дириг амытаннарга чедир бүгү-ле амылыг бойдусту өлүрбес, хичээ чедер, өгүлдүг херек деп санап турганы эки салдарлыг турган. Төтчеглекчи, кем-херек үүлгедир чорукка удур сурталды ламалар чорудуп турган.

Шомба, хелий, чотчу дужаалдыг төөлдериниң чижээнден ону көрүп билгеи мен. Аарыг-аржыкка дузалаптарлар турган. Чоокта чаа Бурят АССР-де буддизм хүрээзинге чордум. Ында чон хайым. Сарыг шажынның төлээлери байтык, Москва, Ленинград, Владивосток хоорайлардан, чоок черлерден келген улуг-биче янзы-бүрү мергежилдин, нацияның кижилери кээп турар болду. Келген кижилериң сагыш-сеткилин эмнеп, эм-домун берип, аарыг-човуладан, бужар-бачыттан адырып турарын көрдум.

Хүрээнин эмчи-башкызы Даши-Нима Гармажаповка четтиргенин илереткен сөстерни демдеглеп дептериндеи номчудум. Тываның чурттакчыларындаа ангы, Сибирнин улуг хоорайларының чурттакчылары оон ачы-дузазын көрүп турар. Ук хүрээге Индиядан, Кыдаттан, Шри-Ланкадан шагның дөрт эргилдезинин байырлалдарын таварыштыр кээп турар чорду.

Кижиниң чүдүүр-чүдүвези бодунун херээ. Ол дугайында СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазында коончуг таптыг бижип каап-тыр. Ону улус чон черле деткиир. Мээн бодап турарым, оон эмнээр талазын күштелдирген болза. Ол дээрге амгы үеде деткимчени ап турар улусчу медицина-биле холбаалыг.

Константин ХАНГАЙ.

Хереглекчилер кооперациязында

ХУУЧУЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ТУРГУЗАР

Хереглекчилер кооперациязының хууну кежигүннериниң сан-түүн тодарадыр сорулгабиле оларның даңзы чизезин кылып чорудар дугайында Центросоюзтун баштаар чери шиитпирин хүлээп алган.

Кооперацияның хуучу кежигүннериниң даңзызын чорудар дугайында методиктиг тайылбырны кылган.

Хуучу кежигүннериниң даңзызын чорударының кол сорулгазы болза кооперация шимчээшкиннериниң дугайында тайылбыр ажылын организастаары, оон хүрээлениче чаа кежигүннерни киирер ажылды чорудуп, кежигүн үеделинин чурумун үнезиниибиле эде тургузуп чурумчулары болур. Даңзыны бо чылдын иинги, үшкү кварталдарында чорудар.

Ажылды организастап турган кооперацияның чижек Уставын, хуучуларның эргелекчилер болгаш хүлээлгелерин тодаргай тайылбырлаар лекция, беседаларны чон ортузунга кылыр. Ынды лекция, беседаларны чорударда, көдээниң культура бажыңнарынга, клубтарга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге чон чыылган үеларни ажыглаары чугула. Аңаа кооперация дугайында стенд, плакаттарны кылган азар, билдилиг ажыглаар.

Хуучулар чизезин организастап чорудар мурнунда ажыл планы болгаш участоктар аайы-биле графикти ажылдап кылган, райпо баштаар черинин хуралынга бадыладып алыры чугула. Чизе чорударда, тус черлериниң көдээ Советинин күүскомнары-биле, оон девискээринде турар албан черлериниң, бүдүрүлге, совхоз-тар удуртукчулары-биле дугуржулганы кылган, кады ажылдаары чугула.

Хуучулар чизезин тодарадыр талазы-биле чорудуп турар ажылдар дугайында медээни чонга чедимчелиг-биле чедирер, дыңнадыр, оон ажылын, сорулгазын биллингир кылдыр тайылбырлаар апаар. Аңаа чоннуң чыыштарын, хуралдар үезин ажыглаар база чон чыглыр столоваяларга, магазиннерге чарлал плакаттарны азып чарлаар.

Хуучуларның даңзызын кылып тургаш, кооперация участоктарының турар черинин кызыгаарларын тодаралып, чурумчудары чугула. Оон аайы-биле даңзы кылыр улусту хуваап тургузар. Хуучулар даңзызы кылырынга хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлериниң ажыллакчылары, инструкторлары, товароведтери, бухгалтерлери, ол ышкаш кооперацияның участок комиттеринин кежигүннерин, комсомолчуларны, хереглел кооперациязының дыштанылгада хоочуннарын киириштирерин сүмелеп турар. База бир чугула үүл. организас-массалыг ажыл чорудар инструкторну бот-идепкейлиг, дуржулгалыг, белик мергежилдиг кадрлардан шилип алыр. Даңзы кылып турар үеде хереглекчилер ниитилелдериниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан тургустунган тускай ажылгыр белүүтү тургузарын сүмелээр. Даңзы кылыр улусту эргежок чугула документация-биле чепсеглээр. Ол документилерге хуучуларның даңзызын кылыр хуудусведомость, кежигүнүнге хүлээп алырының билдириишкин хуудузу хамааржыр. Даңзы кылырының мурнунда аңаа хаара туттунган ажылдакчыларга өөредилгиг тайылбырны бээр, документилерни доллурар чуруму-биле таныштырар. Даңзыны тургузуп тургаш, чурттап турар черин солун, өскээр чоруй барган хуучуларны, өлген улустарны ведомоска киир бижиес. Даңзыны хуучукижи бүрүзү-биле ужуражып тургаш чорудар. Кежигүнге чаа кирип турарларның даңзынын долу кылдыр дужаадыр.

Хуучулар даңзызы доозулганда, даңзы тургускан харыысалгалыг ажылдакчы хуудусбланкызын арыг кылдыр доллургаш, адын салгаш, хереглекчилер ниитилелдериниң бухгалтериязынга дужаар. Даңзының түүнелин үнүргеш, доктаатты-ган статистика отчёдунче киирер.

Хереглекчилер кооперациязының хуучуларының даңзызын организастыг эртиреринге районнарда кооперацияга хамаарылгалыг удуртукчуларга болгаш хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлеринге, тускай эртемнилгерге улуг бүзүрелди илередир апаар бис.

Константин САТ.
Респотребсоюзтун организас-массалыг ажыл чорудар килдизинин начальниги.

Амданныг чемнерни белеткеп кылыры база берге ажылиштиң бирээзи. Белик мергежилдиг поварлар бригадалар болгаш столоваялар бүрүүнде бар.

ЧУРУКТА: Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтун хову бригадазының төвүнде Бугалдай Седижаповна Балдан-оол тараажыларга амданныг чемнерни кылып берип, хүнде үжен-дөртен кижини чемгерер. Хову бригадазында хөй националдыг ажыл-ишчилер бар.

— Кызымак, эрес поварның аъш-чеми амданныг болбайн канчаар — дижип, ажылчынар четтиргенин илередип, столоваядан омак-хеглүг үнүп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УДУР МЕН

Шаг-шаанда тыва кижилер эртем номиалга өөренмейн чорааш, чуртка өөскээн шажынның хоозун чаңчылынга кончуг-ла чоок чорааны хөйге биллингир. Үүгле хүрээ-хөөт эвес, чоннуң мегелээринге таарышкан чогаалдарын аңаа сундулуг кижилер элбедип эгелээннер. Чурттакчы чоннуң бөлүк-бөлүк айы-биле ол шагда тускай эртемниг, үүвени бүдүү билир кижилер элбеп, чурттакчылар хөөкүйлер аңаа шуут-ла бүзүреп турганы чажыт эвес.

Оларның ындыг бозажок чоруун Маркстың, Ленинниң улуг номналы мегезин тудуп, үүгле Тывага национал революцияны өөскээн соонда, соскатканна болгай. Ынчан бистин көшкүн чурттакчыларывыстың аразында сарыг шажын дээрлери шаң кенгиргелиг, оъттардан эм бүдүрүп турган кижилер, олар кезер хевии, кенгирге, конга, дамбыра чижектиг үүлдерни шевер кижилерге чазадып алган чораан. Оларның аарыг, думаа-ханаага чаанап турганын караам-биле көрүп чораан мен.

Хамнар элдеп-эзин алгылыг, коңгулуурларлыг. Оларны хереглээн черлерже баарда, тускай хап-савага суп аар. Дүңгүр деп барабан ышкаш ыяшты серге кежи-биле шаараш, өткир болзун дээш кургады азып каан турар чораан. Ол шагда чоннуң оюу сагып хүндүлээрин үүү дээр боор. Ам оон ора-сомазын төөгү музейлериндеи улус көрүп чоруурлар боор.

Чалаткан хам-даа, лама-даа кижини чедип алырда, дириг-херектелдиг аътка мунаараш, хер-херектелин кончуг-ла коргуп чүктеп чедирер чүве. Ол чалаан дөргүл-төөлдер хам, лама келгиже, бодле тей бажында сан дээр ыш бурулаткан, артыш-каңгызын, чемниин дээжизин чашкан турар. Оларны тейлеп, чалбарып турарын кижи көргеш, кайгаар чүве болгай.

Оон ужуру аарыг-аржыкты, хай-бачытты кызырарын күзеп турары ол. Оон сөөлүнде дириг-херектелли кеткенде, хам кижи үүү деп-даа алгырып-кышкырып олурар. Харын бичин кижилерге коргунчуун үүү дээр.

Лама болза ком-судуру-биле аарыг кижини айызап, домнаар боор чүве болгай. Эм-дом ижип турар эвес, чамдык хөөкүйлер олчаан чок апаарга, төөлдериниң кажыдалын үүү дээр боор. Лама-даа, хам-даа янзы-бүрү сөс чугаа-биле будулдуруп кааптарын карак-биле көрүп чораан үүве-ле болгай.

Силер билир-ле болгай силер. Ол чалдып, хогдуруп келген хамга эдилелдин эки-зин, малының семизин, кандыг-даа түүнел бөрымдаалавайн, аал-коданынга чедирер үүве чораан.

Кажан чуртка национал революциязы үнгенде, оларның эргезин казып, хөреңгизин хавырып турда, шорт эр апарган болгаш база-ла киришкенимни утпас мен.

Амыдыралга кандыг үүве турбас дээрил аан. Чадаана хоорайга улуг хүрээ ажыттынар дээн. Авам, ачам суг мени өөредип алыры-биле Хорум-Даглан Чадаанага чедир аътка ушкарып алгаш, буруткээр иерге аппаарга, ачамның фамилиязын айтырдылар. Шыны-биле Сарыглар Шодук-оол деп кижи болду. Оон хүрээниң улуг ламалары сүмележип көргеш, сээн оглун ламага өөреним болбас ызыгуурлуг кижи-дир, чүге дээрге шаанда Хемчикке келген улуг ламаларже халдаашкын кылган. Бир улуг дужаалдыг лама кижини чанагаштааш, «ашта-тодуда» аяк чылгаарын, салыр сеп бе, соокта, чылыгда чон мурнубиле эртерин салыр сеп бе?!» деп ужур-дүржок чорук кылганы-биле Сарыглар фамилиялыг кижини хүрээге черле хүлээп ап болбас дээнин дыңнааш, кончуг-ла корткан мен. Оозу Хемчик чурттуг Сарыглар фамилиялыг улус лама, хам деп үүвени шуут бидбес болган деп, ачам менээ чугаалап-даа чораан. Сарыглар фамилиялыг кижилерде лама сагыл четтиргеннер чок, үүгле-чалчалап эртип келген боор улус.

Сөөлгү үеде чамдык бижикчилер шажынны катап тургузарынга санал-оналын киирип турарынга мен хуумда шуут удур мен. Хамааты сөзүмү бердим.

Серин-оол САРЫГЛАР.

МЭЭН САНАЛЫМ

«Шын» солунга Шомаадыр Куулардың атеизм темазынга хамаарышкан үүлүн номчааш, бодумнуң бодалдарымны бижикседим.

Бодум ол талазы-биле тускай эртем чок, бөдүүн механизатор кижи мен. Шажынчүдүлге дугайында чугааны шал-бул дыңнааш, «шаашкактай» бээр ийи-чаңгыс кижилерни база көрдүм. А мен бодум шажынны долузу-биле буруу шаппайн турар мен. Ындыг-даа болза ында хоозун-меге чүүлдер барын бодап, караам-биле көрүп келдим. Чижээлээрге, кижи иүүл кылбас, өске кижиге хилиичек халлатпас болгаш амылыг үүве тыны үспес дээр. Ол меге деп бодаар мен. Тыва кижи тайга-тандызының ан-менин, балык-байлаан чип, амыдырап келген болгай. А херек кырында тыва кижи эжелекчи дайзыннар халдап кээрге, ок-боолуг демисежип чораан-на болгай.

Чес-холадан куткан бурган дээр, кижи дүрзүлүг үүлдүкөрзүмзе-даа, ында илбишиди азы хуулгаазын күш бар дээрзинге бүзүревес мен.

Бистин республикавыска хүрээ-хөөттерни өрттедип, бузуп, ламаларны шаажылап, узуткап турган болгай. Ол үүлдер-биле катай Тываның культуразының чамдык тураскаалдары, эртиелер чок калганы хомданчыг.

Ынчангаш шажын-чүдүлгениң шын-мегезини, оон ажыктыг, хоралыг талаларын аныяктарга өөредип, школаларга атеизм темазынга кичээдерден эрттирзе деп санаалдыг мен.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ХОЛУН СУНААЛЫҢАР

Бистер, бойдустан чүүсдаа дудаваан каң кадык кижилер, бот-боттарывыс, демниг ажыл-иш бүдүрүп чоруп турувуста, бистин аравыста төрүмелиндеи бертик-межел кижилер бар дээрзин чамдыкта уттуп өлүр бис. Шак ындыг кижилериң амыдырал-чуртталгазы-биле, сагыш човаашкыннары-биле номчукчуларны таныштырыксадым.

Чадаана хоорайда үнү чок болгаш дүлей улустар ниитилелиниң клуву бар. Оон даргазы Тоорук Сарыглароваа Уртун-Назын-биле ужуражып беседалаштым. Айтыглар салып олура, клубтуң штаттыг ажылдакчылары 4 кижи: даргазы, очулдурукчу, техажылчын болгаш таныыл дээрзин билип алдым. Кижи бүрүзүнүң ап турар шалыны бора-бүдүн, амыдыралга дөңгүп-ле чедер. Дарганың 130, очулдурукчунуң 108, ажылчынының 96, а таныылдың 70 рубль. Амгы үеде хереглел бараннарының өртээнин чоорту өзүп кел чылдарын барымдаалаар чүве болза, чөгенчиг, үүгле шалың аттыг чүве-дир ийин.

Чогум оларның кылып турар ажылы улуг-даа, буянныг-даа. Т. С. Уртун-Назын биле очулдурукчу Чечена Бадыраевна Хертек оларның бо ажылга арга-дуржулгазы бедип, үнү чок, дүлей кижилеринин хүндүткелин боттарының эптиг-эвилен, кээргээчел мөзү-шынары-биле чаалап алган. Олар иелээ 8 кезек черлерде — Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр, Ак-Довурак, Мөңгүн-Тайга, Чадаана — 116 кижиниң эртем-билиг, эрге шөлээ, ажыл, амыдырал айтырыгларын харыылап турар болду. Бо хүннерде оларның үчёдунда хай-гаарал аланда 96 кижи бар. Оларны назы-хар аайы-биле тускайлап тодараткан. 25 хар чедир назылыг чээрби кижи бо үчёттан түр када үнүп тускай школаларда, профтехучилишелерде өөренип турар.

Ам оларның клувунун байдалы-биле таныжып көрээлинер. Шаг-шаанда хуу бажын турганы ол боор ийин оң, үш өрээлдиг, улуг эвес ыяш бажын. Оон ийи өрээлин чаңгыс өрээл кылып каан, ында теннис, биллиард столдары болгаш оон-даа өске стол оюнары бар. Ханаларда профэвилел, аныяктар, хөрээженнер, юридиктиг сүмелер булунарын шевергин кылдыр кылгаш, чараштыр аскан. Оон дыка хөй ажыктыг үүлдерни номчуп ап болур.

Оларның ол бажынын та кажан септээн үүвё, печказы эргижирээн, буступ дүжеринин кырында келген. Оон үгарзыг чыт үнүп турар. Шалалары шаараш, оортан хадаан хаттың доозуну киирип турар. Сарапчазы ойбак-самдар. Сес чыл болган хуусаалыг соңга өөстери хөй чуп турганының түннелинде өнү куурарын калган. Электри удазынары ирип эгелээн, орт-даа үнүп болгу дег. Шалага чадар чаңгыс-даа хевис, чадыг аймаа чок. Үнү чок техажылчын угбайның кызымаа-биле шалалары, соңга шилдери аажок арыг-силиг. А дарганың документилер шыгжаар столунун байдалыныг кээргенчиин! Та кайы организацияның хайырлааны ол үүве, багай самдар ыяш стол. Шакла мынчаар, кончуг-ла ядамык чурттап турар организация болду. Ынаар ээ көрүүр, кичээнгей салыптар кижидаа чок ынчаш.

Мен кире бээрим билек, телевизорга субтитрлиг кино көрүп орган үнү чок бичии оолларның бирээзи тура халааш, сандайын чайлап берип, кино көөрүнче чалады. Ыштыг печка кырында хайыыр турар изиг кара шайын хөнекке кудуп, печенье-биле хүндүледилер. Соокта дойуп чораан кижи изиг шайны аартап, оларның кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг зажы-чаңынга чымып, иштимде өөрүп-даа, кээргеп-даа олурдум.

Төрүмелиндеи азы бичиилинде кандыг-бир чылдагаанның уржуундан үнү читкен, кулаа дүлейлээн кижилер үшкү бөлүктүн инвалидтериниң хамааржып турар. Социал хандырылга, дүрүм-хоойлуларын ёзугаар алыр үүве болза, ындыг кижилер ажылдаар ужурлуг. А оларга таарыжыр ажыл тып бээринин бергези-ле хөлчок. Эртем-билиг, үнү чок, кулаа дыңнавас кижилерни бот-өрулга-чарылганын үезинде кандыг-даа организация ажылга хүлээп алырындан ойталап турар.

Оларже кым ээ көрүүл? Совет күрүне кандыг, үүүдаа болза бодунун хамаатыларывче сагыш салып, айдала 26 рубль пенсияны берип турар. Ол хире акшабиле аъш-чем, идик-хеп, амыдыралга херектиг үүлдерни салып алыры берге-ле. Оон кадында чыл санында ВТЭК комиссиязы эртер. Аңаа херек чогуур документилерни чыып, бүрүткээрининг бергезин аар. Моон мурнунда чылдарда назы-хары элээн улгады бергеи үнү чок азы дүлей кижилер, клуб даргазы болгаш очулдурукчунуң дузазы-биле чогуур документилерни чыып алгаш, ВТЭК комиссиязынга чеде бээрге: «Назы-хары улгатыже чедир чүү кылып турган чүүл? Кыргаи улустуң бээр келген херээ чүл? деп кончуур турдулар» деп, Тоорук Сарыглароваа биле Чечена Бадыраевна хомудан олурдулар.

Россия Федерациязында үнү чок, дүлей болгаш караа көрбестер ниитилелдерни социал хандырылга министерстволары харыылап турар. Бистин республикавыска база ындыг турар ужурлуг. Бо талазы-биле министр С. Д. Киров, Тывада республика эргелелиниң даргазы А. О. Баву олар үнү бодап турарыл? Кандыг дуза чедирип болурул?

Удуртуп баштаар черлерде олурар даргаларның кичээнгей, тоомча чогун мындыг чижек база тайылбырлаар.

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советинин күүсечи комитеди үнү чок болгаш дүлей улустарның клувун септээр деп буянныг шиитпирин үш чыл бурунгаар хүлээп алган. Септелгени чорударын Чадаанада тудуг-септелге участогунга дааскан. Ол чер оларның эвес, а караа көрбестер ниитилелиниң район салбырының конторазын септеп берген болуп турар. Ол чүүлдүн элдептинин көрүнер даан. Үнү чок болгаш караа көрбестер ниитилелдерин безин ылгап шыдавас, оларның турар черинин адрезин безин билбес. Россия Федерациязының ниитилели Чадаанының үнү чок болгаш дүлей улустар клувунун капитал септелгезин кылдыраары-биле эвээш-даа бол. 3 муң рубль түүнүг дөзинилелди бо чылын балдап берген. А септелгени кандыг буянныг организация чорударыл? Үстүнде киргениниг чижекте дег аллагдал бол-бербес бе? Амгы үеде районда, хоорайда Совет эрге-чагырганын демократтыг органнары тургустунган. Олар мындыг кижилерже буянныг сагыш човаашкынын көргүзер ужурлуг.

Пенсия доктаадып, ону кылдырарынга ада-иелер, дөргүл-төөлдериниң талазындан буруу база бар. Үнү чок төрүттүнген ийикпе азы бичиизиндеи үнү читкен кижилерни тускай школаларже чорутпас, эртем-билигге өөредир хөөнү чок чоруктар бар. Ол ышкаш пенсия дугайында сагыш-даа салбастар. Шак мындыг уруглар Тываның ангы-ангы булунарында бар болуп турар. Мындыларны илередиргиге, өөредилгеже хаара тудуп, кичээнгейге алырынга Кызылда дүлей болгаш үнү чок уруглар школазының директору Клара Доңгаковна Канзай-оол тодаргай улуг-хуузун киириштирзе чугула.

Кижилер! Аравыста төрүмелиндеи, а ол ышкаш кандыг-бир хай-хамчыктың уржуундан кадыкшылы дудаан кижилерге хумагалалдыг, кичээнгейлиг болгаш сагыш човаашкыныг болуп көрээлиннер! Бистер ышкаш хамаатыларга ачы-дузаның холун сунаалыңар!

Далар-оол ООРЖАК.
«Билиг» ниитилелиниң Чөөн-Хемчик район салбырының харыысалгалыг секретары.

ИДЕГЕЛИ БҮТПЭЭН

Кижилер дээш, бар дугаарында, салыг ажылдакчылары сагыш салыр деп бодаар мен. Ынчалзажок чамдык садыг ажылдакчылары бо айтырыгны чедир шиитпирлевейн турар. Оон чамдык фактыларын маңаа айтып көрейн. Каа-Хем суурнуң чурттакчылары соңгулдалар муруу чаныында депутаттарны кандидаттары-биле ужуражылга үезинде чартык фабрикаттар садар кулинария магазинин ажыдарын каш удаа дилеп келген. Бо дилегниң соонда, чоннуң четтикпейн манап турган магазини ажыттынган.

Ылангыя хереэжеи чоннуң өөрүшкү-маннайы кызыгаарчок турганы чугаажок. Ынчанмайн канчаар, эр кежилер-биле денге ажылдаар болганда, бүдүрген белен чем садар магазин ажыттына бээрге, өөрүвес аргажок. Ынчалзажок оларның ол идегели бүтпээн. Кулинария магазининин ажылдакчылары чоннуң эрге-ажыын болдавайн, чигир-биле холаан крендель, калачи, пирожное аймаан хөөнү кылгаш садып турган. Баштай ажыткында ол магазинге ажыткан далган, сүт, сливки, варенец, кефир аймаан садыглаан. Бо бүгү чоога таарымчалыг болбайн аан.

Котлета, пермячи, пирожки болгаш өске-даа чемнерни белеткээш элбекшилдиг кылдыр садарын чон күзеп турар. Ол ышкаш тыва шай, боова, бооргак, манчы дээн чижектиг чемнерден садар болза улам эки ийик. Районнуң холушкак бараннар садыының дирекциязы чоннуң бо исгелдерини өөренип көргеш, чартык чиг бүдүмелдерни белеткээр боор деп идеген каалы.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Тыва кино. Ол кандыг болурул?

САНАЛ-ОНАЛДЫ БАРЫМДААЛААР

«Шынның» номчукчуларының талазындан тыва киногa хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын киирип, эшеерү-биле бодалдарын солчуп, харын-даа ук киногa, далайга дамды дуза дээрн ышкаш хенизг-даа бол, үлүүн киирер күзелин илередип турарынга «ол-ла болгай» деп кижинин өөрүвес аргазы чок. Көрүнер даан, Бай-Тайгадан 77 харлыг Балгын Күжүгет киногa киржириңге беленин илередип, хамнаар апарза, ол рольду ойнап, овда, чер, суг, бута бажы дагыыр ёзулалдарны амдаа үгнаан болгаш ол бүгүнү башкарып болурун, Ак-Довурактан Самбуу Куулар ботхууда бир кижи бажының дүрүзүн кылып, тыва тон, бүрүн дериглиг аът-хөл белеткеп албышаан, аллан дургунуң бирээзиге ойнап-даа болурун, ол ышкаш Сергей Иргитның «Монгулектиң сыры» ансамбльди-даа сүмелеп турары — бо дээрге тыва кино, шынап-ла, ёзулуг тыва тыныштыг, тыва овур-хевирлиг, улусчу ужур-уткалыг, төөгү барымдаалыг болзун дээн изиг күзелдиг илерээшкини-дир. Ол күзелди Сут-Хөлдан Кызыл-оол Монгуш улам чиге илередип, тыва чончук, үш мөөрей оюнун: хүреши, аът чарыжын, ча аларын үттүп болбазын, ол ышкаш, тевектеп, шыдыраа салып, мооженг баглап ойнаарын көргүсее деп турары черле чөптүг.

Ынчап кээрде аллан-маадырларның хөделиишкининге кол кериң эзлеп, оларның баштынары болуп турган, ам киноның маадырлары апаарларны канчаарыл, бо-ла бүгү оюн-тоглаа, алыг-чарышка олар кандыг киржилгелиг болуп ужурлугул деп айтырыг чайгаар тургустунуң келир-дир. Ынчангаш харын режиссёрлар бо бодалды сегирип ап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар боор деп кижи иде-зүү. Чижеглей болаарга, бир-ле, улуг кожуун чеченгиг чыны, азы арбан-сумунун суг бажы, бута доозу дагаан байыталдыңга-даа дижик, мөге Кожагар-Комбулдай шүглүп үнүп, Самбажыктың аъды чарышка эртип, алыс угаан ажылынга сундулуг Дажыма шыдыраага шылгарап, ыраажы Араажы чыылганга аян тулуп турар кыллыр көргүзүп, оон-биле олар чонуун сонуургалын, макталын чедип ап, хүндүткелин чаалап ап турар кылдыр көргүссе, сөөлүнде барып бир баг кылдыр бөлүглежи бээр самбажыктарны долгандыр эрес-кайгал, хосталгаже үүткүлдүг эрлерниң чыглы бээринге магадылал база болбас деп бе? Бо дугайты режиссёр кижи черле бодагы дег. Маная хамаарыштыр мындыг тоолчургу чугаа база бар.

Бир-ле катап, та кожуун, та суму байырлалынга үүве, Самбажыктың шавыдар аъды Сенгин чаңгының чок дээн үүгүрүүн эртип каарга, чаңгы турган: «Чээн-оол деп самдар үүвенин чеди дорзук ооларындан башка, челер, маннаап үүвези бар эвес. Ээр хаайлыг Самбажык деп үүве шак бо шавыдар шывыкты кайыын тып эккел, эрттир мундурул турары ол?»— деп алаарган-даа, кыжаныл-даа айтырып турган дээр. Бир эвес үстүнде чугаалаанывыс алыг-чарыш, аллан-маадыр-биле катай хаара алыр болза, бо безин киноның бир чугула кезээ болбас деп бе. Болум хүүмда казах-даа, кыргыс-даа киноларны көргүледи. Чүгеле ийнк, оларның хову черде кожайты тип каан өглери сагыжымга черле кирбес чораан. Сактырга, чангыс дүн чарыг аар дээш, түр када хочуйту шанчып каан-на үүве дег сагынырар.

Бистин-биле болза, аал деп үүве коданныг, эвээш-бичиндаа бол, өлек шаа малдыг, чеде-хөнезинде анай-кураган, быаа-молдурга-даа тургулаар. Ынчап кээрде, бора-бүдүн өг бүрүзү-ле сүт-саанныг, божа-хойтпактыг шүүрүүн-чылапчалыг, бала-согаштыг болгулаар. Бо-ла бүгүнү эки эзиин өөнүн кылында сери алаанда азы беликтээш, чүрүм-чыскаалдыг үүгектей чыып каан турар.

Черле ынчаш тыва аалды, тыва өгнү амыдыралдың дөзү ында турун турар дээн көрүш-биле көргүзери дыка чугула болгу дег. Көрүнер даан, ажы-төлдү азыраары, улуг-биченин хамаарылгазы, аалчының, өг эзлериниң сагыыр сагылгалары, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өгнүн ишти-даа, аалдың коданы-даа тыва чонуун чанчыллары-биле долдуртуган мышкажыл. Ону көргүспес үүве болза, аал-бажын, оран-чуртун, арат-чонуун эрге-ажының камгалаан, кижилериниң кижи болур эрге-сүлдезин таптай базып, бастып, дорамчылап турар даштыкы, иштики дарлакчыларга удур аллан-маадырларның демисели иштин чоннун удурланыышкыны эвес, а каш саныг кижинин кайгал хөделиишкиннери кылдыр көргүстүне берип болурунуң айымы бар.

Ынчап кээрде, чонну хоозурадып үптеп турар, албан-үидүт-биле ядарадып, чаңчыл-ёзулалдарын дорамчылап турар чоруккa оларның (чоннун-даа, аллан-маадырларның-даа) иштин удурланыышкының көргүскен турары дыка чугула болгу дег. Оон аңгыда кинoга база бир барымдаага алыр ужурлуг чугула үүл—кандыг-даа чоннуң тура халыышкыны, чок-ла болза даштыкы эжелеге удурланган хосталга ужур-уткалыг, чок-ла болза иштикиниң дарлалыңга удурланган аңгы демисели шинчилиг болурун төөгүден билир бис. Аллан-маадырларның ынчаңгы тура халыышкыны аңгы демисели болур хире толаргай сорулга, ынлыг шынар-шинчи чок-даа болза, «бай, ялыы» деп улуг туруушкун черле турган. Оон чижээнге амгы «Аллан-Маадыр» совхозта 70 хар чоокшулап орар малчын Серен Ооржактың бир сактыышкынын манаа киирип болур.

Херектің ужуру үүл дээрге, Актың Аллыг-Сайыр деп черге Конзуран биле Кара Дажыпай деп ийи алышкы чурттап чораан. Тулган бай Конзуран (сөөлүнде Салим Сүрүн-оолдун «Ыржым бүлүү» деп номунда Думчук-Мээренниң овур-хевириниң сомазы болган) дунмазы Кара Дажыпайны «Алдан дургун» хереезиге киржип чораан дээш үргүлүү чектээр-чемелээр, аът-хөл ачылаарга безин харамнаныр үүве-дир.

Бир катап хөй ажы-төлүг Дажыпай көжер-дүжер дээш акызыдан аът шары ачылаарга, оозу бербеске. Дажыпай тура: «Бак төрелдің орнунга, хары кижи дээре, деп үүве бо-ла-дыр»—деп сөглээн үүве-дир. Аная ажыган бай Конзуран: «Алды мойнун алыскан аллан дургун артынчызы аксы кара Дажыпай»—деп коячуттуна бээрге, кайгал Дажыпай ынчан: «Коячуг эрлер хөделип турда хоор аскыр чылгың хамаалчок, кодуо анайыңга безин хөл дегбейн чораан үүве, Конзуран. Арган аъдың харамнаныл чыткаш, аскыр өөрү чылгыдан хайтадын, Алды-Баштыг Кара-Даглар ам-даа көшпээн хевээ деп бил»—дээн дижир.

Моон алгаш көөрге, аллан-маадырларның хөделиишкини кымнарже угланып турганы билдингир болгаш олар бастырза-даа, чонуун хостылгаже үүткүлү өшпээн болгаш өжээн-килеин Кара-Даглаже катап бала эргип кээп болур дээрзин хереченлеп турар. Малчын Серен Ооржактыы-биле алырга, Кара Дажыпай черле «төөгүлүг» кижи боол-тур. Шаажыладып турган «аллай-дургуунаныың» аразында.. (Ак-Довурактан Самбуу Куулар-ның бижип турары) чаңгыс-ла кижи шаажылаадан келдерээн. Чыллагааны: оон алгы тоиуунуң эдээнде чаш уругнуң үстүг холунуң изи таныалаңган болган. Шак ол аас-кежиктиг кижи Ооржактарның Кара Дажыпай ол. Мында автор «шаажылаадан келдерээн кара чаңгыс кижи» деп бижип турар. Херек кырында ол ындыг база эвес. Моон мурнунда «Тыва кино. Ол кандыг болур үжүрлүгүл?» деп үүлге Монгуш Садыяажык (Сарыылдыг) шаажылал чериндеи дезип үнгеш, аллыртпаанын бижээн. База бир дамчыыр чугаадан алырга, бажын алып шиттирер турган Кара-Монгуш Айыжы дээрзин шаажылаар ужурлуг: хүнде, канчап-ла үүве ийик, Богда-Кеге-ниниң ыдыктыг ак чаны оолдаакан. Ынчангаш ол хүнү «Бүгү ниити бүүн-чой хүнү» кылдыр чарлааны-биле амы-тыны кес кырында келген Айыжы ынчан келдереле таварышкан. А Айыжы аалчуртунга чаныр келгеш, амгы Чырсакы уну ынчаар 1930 чылдарга чедир чурттаан дижир.

Ол ышкаш киногa Тыванын эрткен үнгүзүнде, ылангыя ноян, дүжүметтериң чүгле кыржы-дошкун, кара туразында аажылаашкыныңарындан аңгыда, оларның хууда амыдыралы азы албан ажылын күүселип турарын көргүскен ындыг барымдаалар чугула апаарры чугаажок. Бижикчи Самбуу Куулар Ондарларның Сенгин чаңгы чер чоруур санында-ла 5-6 мөгелерни эдертип аар, аныяк чараш хереезжен кижи көрзе-ле түттуруп алгаш, күштээр-күүлүүр турганын шын бижээн. Ынчаарга Сенгин чаңгы ол-ла мөгелерни камгалал күш кылдыр ап чоруурунуң ужуру база билдингир. Чүге дээрге кажар, кара сагыштыг, каржы-дошкун болгаш самыын-саңгыр, чоруу-биле ол Хемчик чонунуң «хара дайзыны» чораан, ынчангаш, чоннан, өжээн, негекчилериниң коогар турганы чугаажок.

Шынап-ла ындыг, ол чежедаа камгалалдыг торза, чонуун өжээн негекчилери оны каш-даа удаа чыгаанга кирер, адак сөөлүнде «аллан-маадырларның» кыжанытлар ырызында дег, даяладып каандаа дижир болгай. А киногa бо бүгүнү көргүзер болза, чаңгы, хүнду чергелиг дүжүметтериң аажы-чаны, арат чон-биле харылзаа-хамаарылгазы кандыг турганы илдениби-биле кестүп келир ужурлуг. Чижеглээрге, кожуун чагырыкчызы ноян кижинин өргээзиндеи үнүүшкүнү дижик. Ол дугайында ноянның шапкынчызы шагда-ла аалдар санай чарлап ыыныдып каалтар, а чагырыкчы амы-хууда-даа, албан ёзузунда-даа чорук кылып үнүпкен болза, дора диде дөртпен эвээш эвес кижиге вагайладып алган чоруп орар. Ону бир эвес көргүзер болза: «мурнунда шапкынчылыг, соонда камгаалалыг, бо-ла талазында бижээчилиг, еске талазында ыраажылыг» дээн ышкаш, мырынай тывызыксыг чурумал кестүп келир. Шыны-биле алыр болза, албан ёзузунда шуут ынчаар доктаатты-мээн-даа бол, чамдык ямбыыргак, коярга ноян, дүжүметтер боттарыны-биле ынчаар кылып, улуг амбыннар, чамчыннар өттүүнүн чораанары билдингир-ле болгай. Бо безин бетиг-дир. Эрге-дужаал улгаткан тудум чагырыкчыларның эдеринчилери он-он болгулаары чугаажок. Бодап көрүнер даан, ыраажылар, бижээчилериң хереезн даап бодаары берге эвес, а ноянның мурнунда чоруп олурар кезек кижи дижик (орук доваа дээрге четпес хире черде) оларның байгы-ла «ажылы» орук аксына таварылга боол койгун, торлаа-даа чыдары чадавас, канчап-билир, хай боол хайыраатынны аът-хөлүн хойгузуп, озал-ондак болдурза канчаар дээш, койгун, торлаа хойгузукчулары болуп чоруулары ол ышкажыл. Кандыг-даа ажыктыг ажыл кылбас, чоннуң чугаалажыры дег, чүгле чем тулуптаар, оон эртсе ол-ла ашкарып-чемгерип турган чонун эттээр-эриндээр, чеппуруу чокка дорамчылаар шак ындыг хаалары, хайыраатыларны-даа бөдүүн чоннуң көөр хөнүү чок. Чогум-на шак ындыг иштики удурланыр-шкын сөөлүнде барза-барза, дашкаар чаза теп үнүп, аллан-маадырларның, оон-биле кады ниити чоннуң хөлээзшкин-хөделиишкини боол хып үнген дээрзин төөгүнүн, ўран чүүлүн-даа арганы-биле бүзүреннг кылдыр көргүзери ук киноның база бир кол сорулгазы.

Бо материалтың гонорарын Чуртталга-социал банкынын 142050 дугаарлыг агар санынче шилчидерин дилеп.

Чулдум ЧАП.

СЭКП Тыва обкомунун культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторунун эргелекчизи.

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫВЫС

Бистер, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери, Тываның радио болгаш телевидение дамчыдылгазын дыңнап, солун, сеткүүлдерин доктаамал номчуп турар бис. Оон ангыда лекторлар болгаш пропагандистерниң лекция номчулгаларын доктаамал сонуургап, анаа киржип-даа келдивис. Оларның аразындан республиканың «Билиг» ниитилелиниң харыысалгалыг секретары Кара-Сал Домбаланович Будук-оолдуң ангы-ангы лекцияларын каш удаа дыңнап, анаа чамдык айтырыгларны бо-ла сала бээр бис. Оон номчаан лекциялары, делегей байдалының дугайында беседалары сөөлгү үеде дыка солун болуп турарынга бистер мага ханып, улуг сонуургал-биле дыңнаар апарган бис. Оон номчуулуг бөдүүн, билдингир, ханы уткалыг. Бистин агитаторларывыс болгаш пропагандистеривис база оон үлегер ап турарлар. К. Д. Будук-оол бистин күзенчиг аалчывыс болу берген.

Чонга хөй чылларда бараан болуп, эки ажылдан чоруурду дээш Кара-Сал Домбалановичиңе 60 харлаанын таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, чогаадыкчы чеднишкиннерни болгаш быжыг кадыкшылды күзедивис.

Өнер САТ.

Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың күрүнеин башкы институду бирги курстун хүндүскү салбырыга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алыр: математика, информатика болгаш саналга техниказы; химия болгаш хаидырылга күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; тыва дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы

Киреринин шылгалдаларын 1990 чылдың июль 16-дан 30-га чедир **дараазында эртемнерге дужаар:**

математика, информатика болгаш саналга техниказы мергежилге — математика (аас-болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, сочинение). Национал школа доозукчуларынга — изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Тускай эртеми: физика, математика, саналга техниказы — математиканы (аас-биле), физиканы (бижимел), орус дылды болгаш литератураны (изложение, сочинение) дужаар. Кол эртемнери — физика, математика.

Тускай эртеми: химия болгаш хаидырылга күш-ажылы — киреринин шылгалдарын дараазында эртемнер аайы-биле дужаар: химия (бижимел), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — химия, математика.

Тускай эртеми: биология болгаш күш-культура кижизидилгези — биология (аас-биле), күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сутга эштири), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — биология, күш-культура кижизидилгези.

Тускай эртеми: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — география, төөгү.

Тускай эртеми: национал школага орус дыл болгаш литература — орус дыл болгаш литература (аас-биле болгаш бижимел — сочинение), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол эртемнери — орус дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: тыва дыл болгаш литература — аас-биле болгаш бижимел — сочинение, орус дыл болгаш литература (сочинение). Кол эртемнери — тыва дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: педагогика болгаш эге өөредилге методиказы — орус аныяктар—орус дылга болгаш литературага киреринин шылгалдазын дужаар (бижимел), орус дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнери—кол барымдаалаар эртемнер болур. Тыва аныяктар — орус дылга болгаш литературага киреринин шылгалдарын дужаар (бижимел), тыва дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнер кол барымдаалаар эртемнер болур.

Билдиринишкиннерни 1990 чылдың июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Анаа дараазында документилерни албан кожар: орутмак билиинин дугайында документиниң боду, № 86 майык ёзугаар эмчи шынызылгазы, ажыл стажтыглар күш-ажыл дептериниң ушта бижилге, 3х4 хемчээлдиг 8 фото-чуруктар, паспортун болгаш шериг хүлээлгезиниң документизин боду эккээр.

Ортумак школаны доозарда алдын (мөнгүн) медальдар-биле шаннатканнар, тускай ортумак азы ортумак профтехучилищени тергин эки дооскан дипломуг кижилер хүлээп алышкын комиссиязының доктаатканы чүгле чангыс шылгалда дужаар. «Беш» демдектиг кылдыр киреринин шылгалдазын дужаараннарны дараазында шылгалдалардан хостаар болгаш дээди өөредилге черинге хүлээп алыр. «Дөрт», «үш», демдектелиг дужаараннар дараазында шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың март 19-та № 51 доктаалынга үнелезилээш, бүгү тускай эртемнер аайы-биле чылданың 80 хуузу көдээ черлерде школаларны доосканнар болур.

Документилерни дараазында адрести ёзугаар хүлээп алыр: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 36, хүлээп алышкын комиссиязы.

Маргылдаа соонда бодал

БИРГИ ЧЕРДЕ—«БАЙКАЛ»

Республиканың шыдыраа федерациязы, Спорткүркомитет бо чылдан эгелеп «Азия төвү» шаңнал дээш шыдыраа маргылдазын эрттиреринге дугурушкан. Анаа күзелдиг командалар болгаш шыдыраачылар киржир. Оруктун өртээн, аъш-чемнин боттары хандыртынар. Ынчаар ойнаарын эвилелдиг шыдыраа федерациязы төпшээрээн.

Спорт мастеринге тос кандидат-биле чергелештир үжен үш бирги разрядтын шыдыраачылары киришкен шыдыраа маргылдаазы моон мурнунда, харын-даа төөгүде, бистин республикавыска болбаан. Швейцар чурум ёзугаар эрткен бо маргылдаага бир ойнакчы он бир сан дээш демисежир.

«Азия төвү» шаңнал дээш эң баштайгы маргылдаага тиилекчи болган кижи 400 рубльди холга ап үнер. Бирги черни, албаан-даа болза дараалашкак тос кижи 30 рубльден өрү шаңналдарны база алыр чурум доктаатынган турган. Дугурушканын ёзугаар киржикчи бүрүү үжен рубльди салгаш ойнаары көрдүнгени чугаажок. Мынчап кээрде 42 ойнакчыдан 1260 рубль кирер. Чыгынган хереги үүгле шаңналга эвес, харындаа ырак-узак черлерден келген шыдыраачыларга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга көрдүнгени чугаажок. Акша-акша-ла, шаңнал-шаңнал-ла болгай.

Мында солун үүве үүл дизе, Буряат, Якут АССР-лерден, Красноярск крайдан, Хакас автономиуг областан ат-суралгыг шыдыраачыларның чедип кээп, хөд артынга олуруп, тыва шыдыраачылар-биле аныяк коржүп, күжүн шенешкени, болур. Маргылдаа комацда аайы-биле болгаш хуудa демиселге тиилекчилерни илередир сорулгалыг турган. Маргылдаага Өвүр, Тожу райониардан элээн каш шыдыраачыларын чедип келгеш, онзагай дадыгылганы алганы өөрүнчүг.

Хүнде ийи салыгны ойнаа турган чидиг демиселдің түнелинде команда аайы-биле бирги черни «Байкал» команда алгаш мөнгүн кубок, вымпел болгаш бирги чергенин диплому-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерни «Улуг-Хем», «Союз» командалар алгаш, тус-туста шаңнатканнар. Хуудa демиселге бирги черни Минусинск хоорайның № 6 школазының 10-гу класының өөреникчизи Владимир Лауц тос бүдүн чартык санны алгаш, шаңналга төлеттиг болган.

Спорт мастеринге кандидат, 16 харлыг мырынай-ла бичии кылдыр көстүр алдын-сарыг баштыг оолдуң чугаазы-биле алырга, ол 13 харлыындан эгелээш шыдыраага хандыкшыл берген. Михаил Моисеевич Ботвиниктиң школазының программазы-биле ажылдап турар, спорт мастеринге кандидат башкылыг оол шак ындыг чайынаачак чедиишкиниг болган. Ийиги черни Аскиз райондан келген шыдыраачы, спорт мастеринге кандидат Геннадий Портнягин, үшкү черни Улан-Удэниң шыдыраачысы спорт мастеринге кандидат Эдуард Халудров олар алгылап, бедик шаңналдарга төлеттиг болганнар. Хоочун шыдыраачы М. Кенин-Лопсанның эскергеиниби-биле алырга, бистин шыдыраачыларывыстың ыңай-бөөр маңнажыры хөй болган. Ийет, шыдыраа угаан шылгалдазының оюнарының бирээзи болганда, орта боланы чугула болбайн аан, ынчалза-даа белеткел чок чоруктун уржуктарындан бистин хоочун-даа, аныяк-даа шыдыраачыларывыс хоомай ойнап, күзенчиг түнелге четпейн бараннар.

Түнел чугаа үезинде Хакасиядан келген бир аныяк шыдыраачы мынча дээн:

— Бистинге 130—150 чедир киржикчилиг маргылдаалар эрткилеп турар, ынчалзадаа бирги шаңнал 100 рубльден ашпайн турар. Моон соңгадар «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааны чыл бүрү уламчылаары күзенгиг-дир, ындыг таварылгада Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңудан коячуг шыдыраачылар соктүп кээр эвеспе.

Ол чугаа алызы барып шын апаары чадавас. Ам удатпас делегей чемпиону чораан, суралгыг шыдыраачы Михаил Таль ийи эштиг Тывага аалдап кээп, хары угла ойнаар дөрт оюнга тыва шыдыраачылар-биле ужуражырын аазап турар. Үжен чылларның төнчүзүнде М. Ботвинник Москва хоорайга хөй кижи-биле хары угла ойнап турган, бир кижи-биле хайым болган. Кара кижини сонуургай бергеш, дузалакчызын дамчыштыр ылавылаарга ТАР-ның чемпиону Сат Бутажык болган дээр үүве.

Наймысылаг Кызылда шыдыраа клуву барын-на бар, ынчалза-даа ол чангыс болгай. Таарымча чок, тар, ышкам клубка ойнаарын чамдык шыдыраачылар күзевестээн.

Сезен муңдан ажа дүжүп турар чурттакчылыг хоорайга бети дээрде чараш, көрүштүг дериттиген делгем клубту ажыларын бо-даа, өске-даа маргылдааларының түнел хуралдарынга киржикчилер үргүлүү иегеп турар апарган.

Борис ЧҮДЮК.

МАРГЫЛДААНЫҢ ЧЕМПИОНУ

СПОРТ

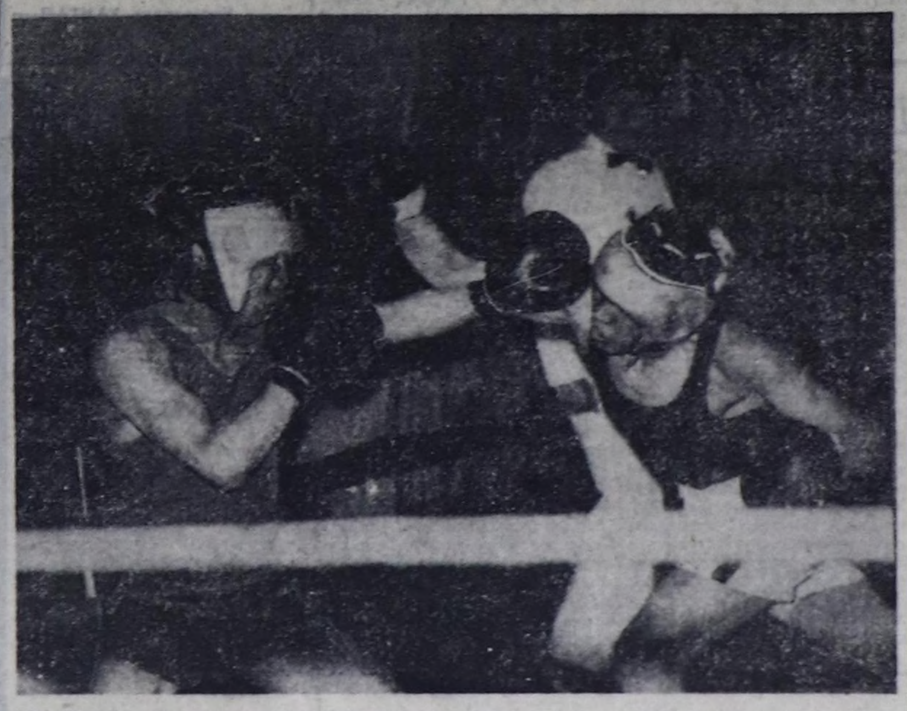

Полковник М. Ч. Суваккa турасказаткан бокс маргылдаазы Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг суурга үш хүн дургузунда уламчылаан. Анаа 42 спортчу киришкен, оларның дөгү ССРЭ-ниң спорт мастерлери, артканнары бирги, ийиги разрядчылар.

Чемпион болганнарының аттарын толдаргайлаарга, дензи аайы-биле Ак-Туруглан Мерген-Херел Чанчын, Чөөн-Хемчиктен Кудажы Донгак, Кызылдан Мерген Лопсан, Ак-Довурактан Чимит Кара-Сал, Чаданадан Арбаш Монгуш, Ак-Туруглан Орлан Ортун, Кызылдан Альберт Самба база Кызылдан Владимир Октур, республика төвүнден Ильдар Шайфутдинов, Каа-Хемден Геннадий Наксыл.

Чараш оюн көргүскени дээш Кызылдан мастер Альберт Самба биле Ак-Туруглан бирги разрядчы Херел Санчы тергиин боксер болуп, Чаданадан Арбаш Монгуш, эки техника дээш Эдик Байыр-оол, тиилелгеже чүткүлү дээш Ак-Туруглан Алдын-Херел Бүрбү олар шаңнадып мактаткан.

Ынча хонук дургузунда көдээ черге шак ындыг республика чергелиг маргылдааны организастап эрттиреринге республиканың каш дакпыр чемпиону Виталий Бартна-Садыныңролю улуг болган. Ынча кевей спортчуларны хондурупдүжүрерин, ашкарып-чемгерерин ол хандырган. Маргылдааны чедиишкиниг эрттиреринге Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюнчун база дорт киржилгелиг болганын спортчулар өөрүп четтириишкиниби-биле демдеглээн.

Кодур-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

«Улуг-Хем» солунунуң фотокорреспондентизи Матвей БЕЛЕКЧИНИҢ тырттырган чуруу.

ОНГУ УДАА

«Азия төвү» шаңнал дээш

Бөгүн «Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке Бүгүзиилел маргылдаазы «Хүреш» стадионга эгелээр. Анаа эвилелдешкен республикаларның, АССР-лериниң, крайларының, областарының болгаш Москва, Ленинград хоорайларының база МАР-ның ийи аймаанын мөгелери киржир. Ниитизи-биле 200 хире мөге хүрежир.

Бо хүреш ам он удаа болуп турар. Ол үениң иштинде бистин мөгелеривистен 30 хире кижи ССРЭ-ниң спорт мастерлери болган. Эн-не «дүжүткүр» чыл эрткен чылын болган. Ынчан чеди кижи спорт мастериниң нормазын күүсеткен.

Бистин мөгелеривис бо хүрешке база шыырак белеткенгеи. Белеткел ажылын делегейниң спорт мастери Александр Доржу чоруткан. Бистин мөгелеривистен 40 ажыг кижи хүрежир.

Аалчылар колдуунда четкилеп келгилээн. Бо маргылдаага Туркмен ССР-ниң, Калмыкияның мөгелери бир дугаар киржип турар. Оларның аразында спорт мастеринге кандидаттар болгаш бирги разрядчылар база бар.

— Бистиң мында изиг-дир бе, силерниинде моон артык боор аа—деп, Ихрам Рахмановтан айтырдым.

— Оо, бистиинде моон артык. Дөртен градус ажа бээрге суг ышкыштап чоруур апаар сеи. Хөлегелиг чер безин кижиге дузалавас. Чүгле сок ижерге азы изиг шай аарааргa, кижиниң суксаны чидер үүве болгай. Мону кандыг изиг дээр боор. Хоорай база биче-дир. Бистиң Сандыкачы ышкаш хоорай-дыр.

— Тывага бир дугаар кээп турар-дыр силер, силериң черинерден ылгалы кандыг-дыр?

— Саян дагларының хырыга үжүп кээриниске, хар-биле шиптынган болду. Бистиинде долгандыр даглар-биле, хая-даштар-биле бүргеттинген болгай. Тайга деп үүве көрбээн бис. Эзим-арга ишти кирип чорбаан бис. Хайыракан суг көрүп каар болзувусса, та канчаар бис ыйнаан. Бистиң улустун эн-не коргар үүвези ол. Ин-даай, коячуг коргуучуг амытан чорбажыкпе.

— Бо маргылдаага эки хүрежин, шаңналдыг чер дээш тутчур силер ыйнаан?

— Ынанмастың аргазы чок. Бистер маңаа келгиривис мурнунда Красноярскиге Бүгү-эвилел маргылдаазынга киржип турдувус. Анаа шоолуг эвес болдувус. Ам маңаа база күжүвүс шенээр бис. Мен бодум 68 кг дензиге хүрежир мен. Юсуп Чарыев 74 кг дензиге, а Ахмед Бахрамов, Мурат Кабулов олар 90 кг дензиге хүрежирлер.

— Силерге чедиишкини күзедим.

— Четтирдивис, силериң мөгелеринерге база экини күзээ-лар бис.

Аалчылар дүүн кежээ шупту четкилеп келген. Оларны «Хүреш» стадионда ийи хевис маңаа чыдар. Маргылдаанын оргкомитединиң кежигүннери боттарының шыдаар шаа-биле ажылдаан.

Маргылдааның кол судьязы Юрий Александрович Логутов Липецк хоорайдан келген. Ол —делегей чергелиг судья. Ийи чыл бурунгаар база кол судьялап турган.

Аалчыларны чыттырар болгаш чемгерер черлер белеп турган. Оларның дедир чоруур билеттерни баш удур чаңдып каан.

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүреш маргылдаазы төнген соонда, «Найырал» шаңналы дээш тыва хүрешке 64 мөге күжүн шенежир. Анаа аалчылар база киржир.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Даарта — кырган-аваның төрүттүнген хүнү». Мультфильм. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 А. Калнциема (клавесин) ойнаар. 10.00 Кижи. Чер. Октяргай. 11.00 Туркменияның төгүмүнүг аас чогаалы. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 —13.10 «Ye». 15.45 «Африка бөгүв». 16.45 Хөгжүм эртинези. А. Даргомыжскийнин романстарын ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Образцова ырлаар. 17.40 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературлуг дамчыдылга. 18.30 «Ye». 19.00 «Венгрия. Час—90». 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чүү? Каяа? Кажан?» деп брейн ринг». 22.25 «Көрүүшкүн». 23.55 «Ол болган... болган...» 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Төрээн чер. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның шинчилээшкиннери. 11.05 «Леннаучфильм». киностудиязының эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Уран-чечен фильм. 5-ки серия-зы. 17.00 ССРЭ — Франция. Кады ажылдажылганың арганы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Барымдаалыг фильм 17.25 Шыын хоорайның боттывынгыр уран үүл коллективиниң концерти. 17.55 Медээлер. 18.00 Медээлер 18.05 «Саян эдектериңде кежээ». Тыва улустуң оюнары. 18.55 Чарлаалар

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде. Чапсарда —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 С. Е. Фейнбергтиң төрүттүгениниң бээр 100 чыл болганынга. 18.30—19.00 «Ye».

КИНО

МАЙ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Атлантик-сити» (Канада) 9.00, 11.00, «Авария» —дочь мента» 13.00, 15.10, 17.20, 19.30 (узаткан), видеозал: «Всемогущий» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: киносборник 9.00, 12.10, «Полёт навигатора» 10.20, 13.30, «Канрынская девушка и пхеньянский парень» 15.20, «Имя розы» (2 сериялыг) 17.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ян на барже» 14.20, «Просто Америка» 17.00, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Танцор диско» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36.82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34.98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34.49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 421. ТС—00196.